

Piotr Wszółek

Bochnia

CUDZOZIEMCY I MNIEJSZOŚCI NARODOWE W DZIEJACH MIASTA I KOPALNI BOCHEŃSKIEJ OD ŚREDNIOWIECZA DO II WOJNY ŚWIATOWEJ

STRESZCZENIE

Od początków istnienia Bochni, miasto oraz kopalnia bocheńska były terenem, na którym żyły i pracowały obok siebie polska ludność autochtoniczna, a także osiadła w ciągu kolejnych wieków grupa ludności pochodzenia cudzoziemskiego. Problem wzajemnych relacji obu tych grup społecznych oraz znaczenie cudzoziemców w dziejach miasta Bochni i miejscowej kopalni soli stanowi właśnie przedmiot badań w niniejszej pracy. Na wybranych przykładach poddano więc analizie stan stosunków społecznych między obiema grupami oraz „ślady”, zarówno te pozytywne, jak i negatywne, jakie pozostawiły one w historii miasta i kopalni bocheńskiej. Zagadnienie powyższe opracowano z zachowaniem porządku chronologicznego oraz rozbiciem go na teren miasta i saliny bocheńskiej, pamiętając jednak o wzajemnych powiązaniach obu tych obszarów badawczych ze sobą.

SŁOWA KLUCZOWE: BOCHNIA, CUDZOZIEMCY, HISTORIA MIASTA, MNIEJSZOŚCI NARODOWE

SUMMARY

FOREIGNERS AND NATIONAL MINORITIES IN THE HISTORY OF THE CITY AND THE BOCHNIA MINE. FROM THE MIDDLE AGES TO WORLD WAR II

From the beginning of Bochnia's existence, the town and the Bochnia salt mine were the areas where the Polish autochthonous population lived and worked side by side with a group of people of foreign origin who settled down over the following centuries. The problem of mutual relations between these two social groups and the significance of foreigners in the history of the town of Bochnia and the local salt mine is precisely the subject of research in this work. Thus, the state of social relations between the two groups and the "traces", both positive and negative, which they left in the history of the town and the Bochnia salt mine were analyzed using selected examples. The

above issue has been worked out in chronological order and broken down into the territory of the town and the Bochnia salt mine, bearing in mind, however, the interconnectedness of the two research areas with each other.

KEY WORDS: BOCHNIA, FOREIGNERS, HISTORY OF THE TOWN, NATIONAL MINORITIES

EPOKA STAROPOLSKA (DO 1772 ROKU)

27 lutego 1253 roku księżę krakowsko-sandomierski Bolesław Wstydlivy wystawił w Korczynie nad Wisłą dokument lokacyjny miasta Bochni na prawie magdeburskim¹. Była to piąta z kolei lokacja miejska na terenie władztwa księcia Bolesława (Kraków otrzymał prawa miejskie dopiero 4 lata później). Przy zakładaniu nowego miasta wzorowano się na rozwiązaniach prawno-ustrojowych zastosowanych przy wcześniejszej lokacji Wrocławia. Na kartach historii Bochni, już niemal od jej początku, zaczynają pojawiać się coraz liczniej tytułowi cudzoziemcy. Powstała ona bowiem jako miasto dzięki inicjatywie i środkom finansowym czwórki „niemieckich” (w sensie językowym oraz kulturowym) zasadźców w tymże akcie lokacyjnym wymienionych: Mikołaja, syna Volkmara z Legnicy, Mikołaja z Kijów, Mikołaja z Głubczyc oraz Henryka ze Słupi. Pomimo polskich akcentów językowych, należy zaliczyć ich do grona wspomnianych już cudzoziemców. Pochodzili oni bowiem z ziem wprawdzie niegdyś piastowskich (ze Śląska), ale wówczas już w znacznym stopniu coraz bardziej zgermanizowanych. We wyżej wspomnianym akcie lokacyjnym miasto otrzymało obok polskiej – Bochnia, też niemiecką nazwę – Saltzberg (Solna Góra). Wiązało się to z faktem dość silnego napływu licznych niemieckich osadników, różnych grup i stanów, głównie z terenów na zachód od granic księstwa krakowsko-sandomierskiego (zwłaszcza tereny Śląska). Potwierdzenie tego masowego procesu osadniczego na jego terenie odnajdujemy w dużo późniejszym akcie fundacyjnym Szpitala św. Krzyża w Bochni, wydanym przez króla Kazimierza Wielkiego

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Dział XVIII, rkps 35, s. 363 n.; Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział w Bochni (dalej ANBoch.), *Akta miasta Bochni*, sygn. 30/1/66, s. 136–140; *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, T. 2, 1153–1333, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1886, nr 439; Muzeum im. prof. Stanisława Fischera w Bochni – Zbiory Historyczne, sygn. MB-H/3491; K. Dziwlik, *Katalog rękopisów Muzeum Żup Krakowskich z lat 1518–1971*, Kraków 1988, poz. 30, cz. 1, nr 2; H. Machnicki, *Z przeszłości miasta Bochni [w:] Sprawozdanie dyrekcji C.K. Gimnazjum Niższego w Bochni za rok szkolny 1887*, Bochnia 1887, s. 5–11.

26 lipca 1357 roku². Mowa jest tam m.in. o górnikach ulegających kalectwu w pracy pod ziemią: „qui [...] de universis mundi partibus convenerunt” (tłum: „którzy ze wszystkich stron świata się zesłi”). Przybywający, zwłaszcza z terenu księstw śląskich, nie tylko górnicy, ale i kupcy, rzemieślnicy czy rolnicy, pochodzili z terenów od lat już rozwijających się gospodarczo. Mieli więc odpowiednie wzorce do naśladowania na nowym terenie, słabszym pod tym względem, co okazało się niezwykle istotnym czynnikiem dla przyszłego rozwoju ekonomicznego nowo powstałego ośrodka miejskiego³.

Wiekopomne odkrycie soli i rozwój kopalni (stanowiące główną przyczynę powstania i rozwoju miasta) dokonały się również dzięki siłom i środkom ludzi „z zewnątrz”. Szczególny wkład mieli członkowie polskiej prowincji francuskiego zakonu cystersów z klasztoru w Wąchocku, specjaliści w dziedzinie górnictwa w Europie. Uzyskali oni pełne poparcie księcia Bolesława Wstydlivego, bardzo zainteresowanego rozwojem gospodarczym swego władztwa krakowsko-sandomierskiego. Klasztor powyższy już wcześniej stał się bowiem prekursorem rozwoju górnictwa rudy żelaza i kowalstwa na terenie dzisiejszego

² ANBoch., *Akta miasta Bochni*, sygn. 30/1/28, s. 718–719; *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, T. 3, 1333–1386, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1887, nr 716; *Zbiór dokumentów małopolskich*, Cz. 4, *Dokumenty z lat 1211–1400*, wyd. I. i S. Kurasiowie, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969, nr 956; K. Dziwik, dz. cyt., poz. 30, cz. 1, nr 6; S. Fischer, *Losy kazimierzowskiej fundacji. Szkic z dziejów Bochni* [w:] *Sprawozdanie dyrekcji Państwowego Gimnazjum w Bochni za rok szkolny 1926/1927*, Bochnia 1927, s. 7–8, 36–37; H. Machnicki, dz. cyt., s. 14–16.

³ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1986, s. 45–88; A. Jodłowski, *Bochnia wczesnośredniowieczna*, „*Studia Historyczne*”, R. 15: 1972, z. 4, s. 501–535; A. Jodłowski, A. Skowronek, *Pradzieje Bochni i regionu* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk i Z. Ruta, Kraków 1980, s. 39–40; S. Fischer, *Losy kazimierzowskiej...*, s. 3–7, 9–36, 37–40; S. Jujeczka, *Legnica w XIII w. (wybrane problemy)*, „*Rocznik Bocheński*”, T. 6: 2008, s. 12, 14, 16; F. Kiryk, *Bochnia do połowy XVII wieku. Początki osady i miasta* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta...*, s. 78–80; tegoż, *Wokół lokacji miasta Bochni na tle urbanizacji Małopolski w XIII wieku* [w:] *Miasta, ludzie, instytucje, znaki. Księga jubileuszowa ofiarowana profesor Bożenie Wyrozumskiej z okazji 75 rocznicy urodzin*, red. Z. Piech, Kraków 2008, s. 135–140; J. Krzyżanowski, *Polityka miejska Bolesława Wstydlivego* [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, T. 2, Kraków 1938, s. 381–430; S. Mateszew, *Osadnictwo i stosunki własnościowe* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta...*, s. 50–58; J. Piotrowicz, *Życie gospodarcze i społeczne. Żupa Solna* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta...*, s. 92–93; tegoż, *Bochnia i jej pierwsi mieszkańcy w świetle przywileju lokacyjnego z 1253 roku*, „*Rocznik Bocheński*”, T. 1: 1993, s. 63–70; K. Polek, *Przemiany polityczne i gospodarcze w krajach Europy Środkowej w XIII stuleciu*, tamże, T. 5: 2001, s. 33–41; J. Ptaśnik, *Studia nad patrycyatem krakowskim wieków średnich*, Cz. 1, „*Rocznik Krakowski*”, T. 15: 1913, s. 25–30, 63–70; tegoż, *Miasta w Polsce*, Lwów 1922, s. 40–45, 129–131; tegoż, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, wyd. 2, Warszawa 1949, s. 36–38, 258–259; M. Rokosz, *Szkic do wizerunku księżnej Kingi na tle jej czasów*, „*Rocznik Bocheński*”, T. 1: 1993, s. 74–76; T. Wojciechowski, *Kościelne dzieje Bochni w czasach staropolskich*, Tuchów 2003, s. 15–17, 19, 22, 29, 80–81, 210–211, 246, 297–298.

województwa świętokrzyskiego. Wyrazem wdzięczności i łaskawości księcia Bolesława był uzyskany przez cystersów przywilej książęcy z 1249 roku⁴, dotyczący uruchomienia kopalni i udziału w zyskach z eksploatacji złoża solnego w Bochni. W znanej legendzie o św. Kindze, małżonce wymienionego już księcia, odnaleźć można natomiast pewne informacje o przybyłych rzekomo wraz z nią do księstwa krakowsko-sandomierskiego węgierskich specjalistach górniczych. Wymieniona w niej jedna z węgierskich kopalń soli, Marmarosz Sziget, mogła stanowić miejsce ich pracy. Mogli być też tymi kopaczami, którzy w pierwszej odkopanej bryle solnej znaleźli pierścień księżnej. Pierwsze natomiast potwierdzone historycznie wzmianki o przedkolacyjnej jeszcze osadzie i warzelniach solanki na terenie dzisiejszej Bochni znaleźć można już w trzech XII-wiecznych dokumentach: kardynała i legata papieskiego Idziego (1125–1126), papieża Innocentego II (1136) oraz patriarchy jerozolimskiego Monachusa (1198)⁵.

Rozwijające się salina i miasto od początku determinowały stały ruch osadniczy z terenu ziem polskich, głównie z Małopolski, oraz – co ważne – również i spoza ich granic. Ślady tego zjawiska odnajdujemy w jednej z ksiąg dawnego archiwum staropolskiego miasta Bochni będącej rejestrem osób osiedlających się na jej terenie w latach 1531–1656. Stanowi ona doskonałe źródło do poznania personaliów i narodowości tych przybyszów z zagranicy do Bochni (autor podaje tu polski przekład wpisanych w nią imion łacińskich). Z terenów dzisiejszych Czech przybyli m.in. Izaak z Pragi w 1567 roku oraz Jan Czudnek z Moraw w 1639 roku. Z ziem dzisiejszej Słowacji pochodził natomiast osiadły w mieście w roku 1540 Jerzy Zawisza z Koszyc. Natomiast z terenów Węgier i Siedmiogrodu odnotowano w aktach miejskich nazwiska Albertusa Tchurczynskiego w 1595 roku oraz Janusza

⁴ *Kodex dyplomatyczny Polski obejmujący przywileje królów polskich, wielkich książąt litewskich, bulle papieżkie* [...]. T. 1, wyd. L. Ryszczewski, A. Muczowski, Warszawa 1847, nr 35; J. Grzesiowski, J. Piotrowicz, *Sól małopolska w nadaniach i przywilejach dla klasztorów (do początku XVI wieku)*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce” (dalej „SMDŻ”), T. 1: 1966, s. 71–189.

⁵ *Kodeks dyplomatyczny klasztoru tynieckiego*, Cz. 1, wyd. W. Kętrzyński, Lwów 1875, nr 1; *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, T. 1, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1877, nr 7; *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, T. 2..., nr 375 i 376; J. Dobosz, *Cystersi małopolscy, ich miejsce w gospodarce i kulturze Polski w XIII wieku*, „Rocznik Bocheński”, T. 5: 2001, s. 54–56; A. Jodłowski, *Początki eksploatacji soli na terenie Żup Krakowskich* [w:] A. Jodłowski, J. Wiewiórka, J. Piotrowicz, A. Keckowa, K. Dziwik, J. Wyrozumski, *Dzieje Żup Krakowskich*, Wieliczka 1988, s. 90–101; tegoż, *Archeologia o początkach warzelnictwa i górnictwa solnego na terenie Bochni*, „Rocznik Bocheński”, T. 5: 2001, s. 57–63; J. Piotrowicz, *Żupy Krakowskie w pierwszych wiekach rozwoju od połowy XIII wieku do początków XVI wieku* [w:] A. Jodłowski, J. Wiewiórka, J. Piotrowicz i in., s. 103–107; tegoż, *Życie gospodarcze i społeczne. Żupa Solna...*, s. 91–93; tegoż, *Górnictwo solne w Małopolsce w czasach księżnej Kingi – jego legendarne i rzeczywiste początki*, „SMDŻ”, T. 18: 1994, s. 9–26; M. Rokosz, dz. cyt.; T. Wojciechowski, *Kościelne dzieje Bochni...*, s. 13–15.

Thustey w roku 1602. Z odleglejszych stron przybyli m.in. Jan Pekiericz z Austrii w 1591 roku, Hieronim Rimpkowski z Saksonii w 1575 roku czy też Mojżesz z Norymbergii (Bawaria) w 1592 roku. Z tzw. „dalszej zagranicy” należy wymienić dwie postacie, świadczące o rozpoznawalności i renomie solnego grodu na terytoriach dwóch odległych królestw europejskich. Pisarz miejski pod rokiem 1603 odnotował wśród wielu innych przybycie do Bochni z odległego Edynburga (Szkocja) niejakiego Mateusza Karłowskiego. W roku następnym (1604) natomiast znad Sekwany, z samej stolicy królestwa Francji – Paryża, przybywa Piotr, syn Marcina obywatela tego miasta. Wszyscy oni posługiwali się na co dzień bądź swoim rodzimym językiem lub tym, który dominował wówczas w świecie handlu czy rzemiosła miejskiego. Zmuszało to zapewne miejscową elitę do nauki tych języków lub przynajmniej do poznania podstawowych w nich zwrotów. W źródłach miejskich spotykamy na przykład interesujący ślad znajomości w wieku XVI przez urzędników bocheńskich również i języka greckiego, którym posługiwali się m.in. kupcy ormiańscy. W tym miejscu należy zaznaczyć, iż nigdy ten „element napływowy” nie stał się dominujący w mieście czy w miejscowej kopalni soli⁶.

Przyjrzymy się teraz bliżej jednej z grup ludności napływowej, która pozostawiła trwałe ślady w historii solnego grodu – Żydom. W roku 1349 król Kazimierz Wielki zakłada dzielnicę żydowską w Bochni, w rejonie dzisiejszych ulic: Niecałej i Solnej Góry. Wyznawcy religii mojżeszowej w mieście zaczęli licznie pojawiać się już od przełomu XIII i XIV stulecia. Swym stylem życia i religią nie tylko wyróżniali się, ale i ubogacali życie społeczno-kulturowe Bochni. Wyraźnie zaznaczali też coraz bardziej swą obecność w sferze handlu miejskiego. Próbowali też oni z różnym skutkiem swych sił w rzemiośle miejskim. W aktywności gospodarczej ludności żydowskiej zaczęły dawać o sobie znać jej wybitne zdolności i talenty ekonomiczne. Posiadała ona też w swych rękach coraz silniejszy atut – kapitał. Choć służyło to rozwojowi bocheńskiego handlu i rzemiosła, to jednak równocześnie pojawiały się oznaki zazdrości i gniewu ze strony polskich mieszkańców miasta, mniej utalentowanych w tej dziedzinie. Zdominowane przez Polaków rzemiosło miejskie potrzebowało bowiem rynków zbytu swych produktów, a prawie cały handel nimi jak już wspomniano znajdował się w rękach m.in. Żydów. Z drugiej jednak strony wspomniany już zbyt własnych produktów był dla rzemieślników bocheńskich rzeczą najważniejszą z punktu widzenia rentowności własnej pracy. Sytuacja wymuszała więc pewne wyciszenie antagonizmów polsko-żydowskich na

⁶ ANBoch., *Akta miasta Bochni*, sygn. 30/1/71, s. 26, 65, 71, 94, 95, 102, 113, 118, 120, 156; sygn. 30/1/ 75; *Księga przyjęć do prawa miejskiego w Bochni 1531–1656*, wyd. F. Kiryk, Wrocław 1979, s. 5–15, 28, 45, 48, 59, 63, 66, 68, 69, 94; tegoż, *Bochnia do połowy...*, s. 121, 123, 125; M. Bogucka, H. Samsonowicz, dz. cyt., s. 133, 137, 144, 156–157; S. Fischer, *Losy kazimierzowskiej...*, s. 5; J. Ptaśnik, *Miasta i mieszczanstwo...*, s. 211–212, 243–290.

terenie Bochni. Pomimo to wrogość ta utrwałała się i nabierała trwałego charakteru rzutującego na przyszłość. Żydowscy obywatele miasta mieli więc swój udział w rozkwicie gospodarczym Bochni, a szczególnie miejskiego handlu, nie tylko solą, choć ta zajmowała niewątpliwie pozycję dominującą. W sferze handlu czy rzemiosła pojawiali się jednak również w Bochni m.in. Niemcy, Włosi, Węgrzy, Słowacy czy Ormianie, nie byli jednak oni już tak aktywni i zorganizowani jak społeczność żydowska w tym mieście. Ich relacje z polskimi mieszczanami czy szlachtą, również nie były prawdopodobnie wówczas wolne, choć w znacznie mniejszym stopniu, od wzajemnych napięć czy konfliktów⁷.

Na terenie żupy bocheńskiej okres od XIII do I poł. XVI wieku to czas kiedy „niemieccy” i „włoscy” zarządcy oraz ich otoczenie swymi działaniami przyczyniali się do jej rozwoju i rozkwitu. Byli to ludzie osiadli w Polsce, którzy wywodzili się z terenów ówczesnej Rzeszy Niemieckiej i Italii. Symbolem dbałości o podległych sobie górników było wydanie przez króla Kazimierza Wielkiego 26 lipca 1357 roku, podczas jego pobytu w Bochni, na wniosek podżupka bocheńskiego, genueńczyka, Peterlinusa Cavallo i rajców bocheńskich, aktu fundacyjnego⁸ wymienionego już wcześniej Szpitala św. Krzyża dla okaleczonych górników. Został on odpowiednio uposażony przez króla i miasto. Od wspomnianego już powyżej roku można mówić o początkach historii szpitalnictwa na terenie Bochni. Również zasługą cudzoziemskiego w części otoczenia króla Kazimierza Wielkiego było opracowanie w roku 1368 Ordynacji Żupnej⁹, która na lata uregulowała kompleksowo organizację

⁷ M. Bogucka, H. Samsonowicz, dz. cyt., s. 157–160, 190, 191, 211–212, 256–257, 265–266; S. Fischer, *Wygnanie Żydów z Bochni* [w:] *Sprawozdanie Dyrekcji Państwowego Gimnazjum w Bochni za rok szk. 1927/1928*, Bochnia 1928, s. 3–15; tegoż, *Losy kazimierzowskiej...*, s. 4; F. Kiryk, *Bochnia do połowy...*, s. 110–118, 130–131; tegoż, *Z dziejów Żydów w Bochni*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, R. 30: 1980, nr 2/3, s. 23–30; F. Kiryk, F. Leśniak, *Skupiska żydowskie w miastach małopolskich do końca XVI wieku* [w:] *Żydzi w Małopolsce. Studium z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemysł 1991, s. 13–36; J. Ptaśnik, *Miasta i mieszczaństwo...*, s. 93–94, 112–113, 118, 123, 128–129, 131–137, 144–149, 155–158, 166–167, 258–316.

⁸ ANBoch., *Akta miasta Bochni*, sygn. 30/1/28, s. 718–719; *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, T. 3, 1333–1386, wyd. F. Piekociński, Kraków 1887, nr 716; *Zbiór dokumentów małopolskich*, Cz. 4, *Dokumenty z lat 1211–1400*, wyd. I. i S. Kurasiowie, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969, nr 956; K. Dziwik, dz. cyt., poz. 30, cz. I, nr 6; S. Fischer, *Losy kazimierzowskiej...*, s. 7–8, 36–37; H. Machnicki, dz. cyt., s. 14–16.

⁹ *Starodawne prawa polskiego pomniki*, T. 1, wyd. A. Helcel, Warszawa 1856, s. 217–225; *Volamina Legum*, T. 1, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859, s. 72–77; *Statut Kazimierza Wielkiego dla krakowskich żup solnych*, wyd. J. Krzyżanowski, „Rocznik Krakowski”, T. 25, 1934, s. 96–128; R. Grodecki, *Ordynacja Kazimierza Wielkiego dla krakowskich żup solnych z 1368 roku*, „SMDŻ”, T. 3: 1974, s. 7–12; H. Łabęcki, *Górnictwo w Polsce. Opis kopalnictwa i hutnictwa polskiego pod względem technicznym, historyczno-statystycznym i prawnym*, T. 2, Warszawa 1841, s. 105–123; J. Wyrozumski, *Die grosse Salzordnung Polens von Jahre 1368* [w:] *Das Salz in der Rechts- und Handelsgeschichte. Kongressakten. Internationaler Salzgeschichtekongress*, Schwaz 1991, s. 257–260.

i funkcjonowanie Żup Krakowskich. Równie korzystnie zapisali się i inni „Włosi” – kierujący nimi wówczas genueńscy: Paulinus Cavallo czy bracia Peterlinus i Gotfryd Fattinante, weneccjanie: Piotr Bikarani (ew. Picarani) i jego siostrzeniec Jan Bonajuntha, czy też florentyjscy: Antoni (budowniczy szybu Floris) i Leonard¹⁰. W ślady swoich włoskich rodaków poszedł również żupnik Mikołaj Serafin, którego umieszczono w tym gronie, pomimo iż jego rodzina od dawna osiadła w Polsce uległa całkowitej polonizacji¹¹. Wszyscy oni z pełnym zaangażowaniem i talentem wykonywali swe funkcje zwierzchników królewskiego przedsiębiorstwa górniczego, dbając o jego rozwój i prestiż. Warte wspomnienia są też osoby „niemieckich” żupników: Mikołaja Bochnera czy też rodziny Bonerów – Jana i jego bratanka Seweryna¹², jako bardzo dobrych (w przypadku tego pierwszego – do czasu) gospodarzy na terenie Żup Krakowskich. W kopalni bocheńskiej pierwszy z tej trójki zapisał się jako budowniczy nowego szybu (po roku 1397) nazwanego swoim nazwiskiem oraz jako inicjator wielu cennych zmian w dziedzinie techniki górniczej. Podobną inicjatywę budowlaną co Bochner przedsięwziął i Jan Boner zgłębiając w latach 1515–1523 nowy szyb nazwany jego nazwiskiem. Trzeci z nich natomiast, Seweryn Boner, dokonał w latach 1535–1538 przebudowy bocheńskiego zamku żupnego w renesansową rezydencję. Szczególnie Bonerowie, jako wybitni finansjści, dbali też i o dobry stan finansów obu salin podkrakowskich. Nie brakowało jednak w tym gronie również zdolnych i przedsiębiorczych urzędników oraz specjalistów polskich. Jeden z nich, inżynier i geometra górniczy Jan Fajgel, stał się twórcą

¹⁰ *Dostojnicy i urzędnicy świeccy województwa krakowskiego w latach 1374–1506*, oprac. K. Fedorowicz, „Archiwum Komisji Historycznej” (Akademia Umiejętności), T. 8: 1898, s. 153–160; J. Garbaciak, *Fattinante Gotfryd* [w:] PSB, T. 6, Wrocław–Warszawa–Kraków 1948, s. 377–378; K. Kaczmarczyk, *Bikarani Piotr* [w:] PSB, T. 2, Kraków–Wrocław 1936, s. 93; K. Pieradzka, *Antoni z Florencji* [w:] PSB, T. 1, Kraków–Wrocław 1935, s. 136; S. Szczur, *Peterlinus Gallicus* [w:] PSB, T. 25, Wrocław–Warszawa–Kraków 1980, s. 673; tegoż, *Piccaranus Piotr* [w:] PSB, T. 26, Wrocław–Warszawa–Kraków 1981, s. 25–26; S. Fischer, *Losy kazimierzowskiej...*, s. 5; H. Łabęcki, *Spisy chronologiczne dawnych żupników w Polsce*, „Biblioteka Warszawska” T. 1: 1859, s. 807–831.

¹¹ *Dostojnicy i urzędnicy...*; W. Bukowski, *Serafin Mikołaj* [w:] PSB, T. 36, Wrocław–Warszawa–Kraków 1995–1996, s. 285–289; *Korespondencja żupnika krakowskiego Mikołaja Serafina z lat 1437–1459*, wyd. W. Bukowski, T. Płóciennik, A. Skolimowska, Kraków 2006; *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy*, T. 4, Małopolska. *Województwa krakowskie, sandomierskie i lubelskie*, Z. 1, *Urzędnicy małopolscy XII–XV wieku. Spisy*, red. A. Gąsowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990 nr 205.

¹² *Dostojnicy i urzędnicy...*; M. Niwiński, *Bochner Mikołaj* [w:] PSB, T. 2..., s. 174; W. Budka, *Boner Jan*, tamże, s. 297–299; W. Pocięcha, *Boner Seweryn*, tamże, s. 300–301; *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy*, T. 4, Małopolska. *Województwa krakowskie, sandomierskie i lubelskie*, Z. 2, *Urzędnicy województwa krakowskiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, nr 12, 53, 484, 756, 758, 814, 815, 865, 876.

i budowniczym (w pierwszej fazie) w połowie XVI wieku szybu „Campi”. Dzięki niemu udostępniono za żupnika Hieronima Bużeńskiego bogate złoża w zachodniej części kopalni, a sam szyb z upływem lat zdystansował stare szyby salinarne. Z osobą Fajgla wiąże się również powstanie w 1563 roku szczegółowego „pomiaru” kopalni bocheńskiej¹³ wraz z najstarszą jej mapą, która jednak nie zachowała się (w przeciwieństwie do opisu) do naszych czasów. Wspomniane korzystne dla kopalni bocheńskiej działania jej cudzoziemskich zarządców przejawiały się więc budową nowych szybów wraz z poszukiwaniem nowych rejonów eksploatacji. Wyraźnie odczuwało się wówczas troskę o stan infrastruktury górniczej i warunki płacowo-socjalne pracowników. Wprowadzono też wówczas wiele znaczących innowacji technicznych w kopalni w zakresie eksploatacji i transportu soli. Okres prosperity ekonomicznej w kopalni bezpośrednio odbijał się pozytywnie na stanie rzemiosła i handlu bocheńskiego oraz instytucjach związanych z nią finansowo. Z kolei, gdy kopalnie w XVII wieku dotknął kryzys, natychmiast odbiło się to na sytuacji społeczno-ekonomicznej na terenie Bochni. Jak więc widać cudzoziemskie kierownictwo kopalni miało pośredni wpływ na stan rzemiosła bocheńskiego, w którym nie odgrywało ono żadnej bezpośredniej roli. Nie inaczej było w sferze handlu solą, choć w tym przypadku miało to większe znaczenie. Warte wspomnienia jest przybycie do bocheńskiej żupy w 1517 roku słynnego humanisty wiedeńskiego Joachima Wadianusa. Opublikowana rok później relacja była pierwszym turystycznym opisem saliny bocheńskiej w Europie. Z tego samego 1518 roku pochodzi niezwykle cenny szczegółowy opis obu żup podkrakowskich¹⁴, którego inicjatorem i koordynatorem był wybitny dyplomata i finansista Just Lucjusz Decjusz¹⁵. Był on częstym gościem w kopalni bocheńskiej, o której wspominał też w jednym ze swoich dzieł pisarskich. Inny niemiecki humanista, a przy tym przyrodnik, chemik i lekarz Jodok Willich z Reszla, po swojej wizycie w kopalni, opisał w roku 1543 budowę geologiczną i lecznicze właściwości soli bocheńskiej. Jest to pierwszy ślad prowadzenia badań naukowych na terenie bocheńskiej saliny. Dzięki natomiast spisanim relacjom podróżników i dyplomatów francuskich możemy dzisiaj poznać obraz kopalni bocheńskiej w XVI i XVII stuleciu, widziany z perspektywy monarchii Burbonów. Ten sam okres obejmują też opracowane relacje m.in. nuncjuszy apostolskich o sytuacji w Polsce, dotyczące również obu żup podkrakowskich. Nie można pominąć też faktu pojawienia

¹³ K. Dziwik, dz. cyt., poz. 1, cz. II, nr 8.

¹⁴ *Opis Żup Krakowskich z roku 1518*, wyd. A. Keckowa, A. Wolff, „KHKM”, R. 9: 1961, nr 3, zeszyt dodatkowy; *Brevis et accurata regiminis ac status Zupparum Vieliciensium et Bochnensium sub annum Christi 1518 descriptio*, wstęp J. Piotrowicz, oprac. W. Walecki, Kraków 2000.

¹⁵ W. Pociecha, *Decjusz Jost* [w:] PSB, T. 5, Kraków 1939–1946, s. 42–45; A. Hirschberg, *O życiu i pismach Justa Ludwika Decjusza (1485–1545)*, Lwów 1874; *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej...*, z. 2, *Urzednicy województwa...*, nr 819.

się, po raz pierwszy w historii, miasta Bochni na XV-wiecznej mapie Europy Środkowej kardynała Mikołaja z Kuzy i XVI-wiecznej mapie tego samego rejonu sporządzonej przez Sebastiana Münstera¹⁶.

Druga połowa XVI i cały wiek XVII to czas kryzysu i postępującego upadku saliny bocheńskiej. Nie było to zjawisko odosobnione biorąc pod uwagę ogólnokrajowe załamanie się wówczas systemu ekonomicznego Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Wspomniany kryzys dotknął wówczas zarówno własność magnacko-szlachecką, jak i domeny królewskie, a więc również należące do tychże saliny bocheńsko-wielickie. Wyłącznie już wówczas polscy zarządcy kopalni bocheńskiej z kręgów możnowładztwa i szlachty dbali tylko o własny zysk i korzyść. Nie byli oni zainteresowani prowadzeniem niezbędnych inwestycji w salinie bocheńskiej czy też poprawą warunków pracy załogi górniczej. Ich rabunkowej gospodarce w kopalni towarzyszyła widoczna stała rujnacja wyrobisk oraz szereg katastrof górniczych. Kiepskie warunki pracy i zaniżane płace prowadziły do częstych, nieraz krwawych, buntów górniczych. Szczególnie negatywnie zapisał się tu żupnik krakowski Sebastian Lubomirski¹⁷, twórca potęgi swego rodu,

¹⁶ ANKr. Oddz. V, sygn. Zb. Kart. VII-253; *Brevis et accurata...*, s. VII-XXIV; K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963, s. 17-39; *Dwie najstarsze relacje łacińskie o żupach krakowskich z XVI wieku*, tłum. A. Smaroń, „SMDŻ”, T. 11: 1982, s. 117-135; M. Bogucka, H. Samsonowicz, dz. cyt., s. 256-257; S. Fischer, *Dzieje bocheńskiej Żupy Solnej*, Warszawa 1962, s. 5-73; tegoż, *Losy kazimierzowskiej...*, s. 3-16, 36-40; A. Keckowa, *Żupy krakowskie w XVI-XVII wieku [w:] Dzieje Żup...*, s. 159-198; M. Komaszynski, *Krakowskie Żupy Solne w relacjach Francuzów XVI i XVII w.*, „Studia Historyczne”, R. 16: 1973, z. 3, s. 323-342; H. Maniak, *Z dziejów szpitalnictwa bocheńskiego*, „Rocznik Bocheński”, T. 4: 1996, s. 199-208; I. Pajdak, *Zamek Żupny w Bochni (zarys dziejów)*, „SMDŻ”, T. 8: 1979, s. 157-174; J. Piotrowicz, *Życie gospodarcze i społeczne...*, s. 91-99; tegoż, *Żupy krakowskie...*, s. 103-158; tegoż, *Zaopatrzenie żup krakowskich w surowce, materiały pomocnicze oraz artykuły spożywcze jako czynnik rozwoju handlu lokalnego i dalekosiężnego (XIII-XVI w.)*, „SMDŻ”, T. 18: 1994, s. 101-116; J. Ptaśnik, *Bonerowie*, „Rocznik Krakowski”, T. 7: 1905, s. 1-134; tegoż, *Z dziejów kultury włoskiego Krakowa*, tamże, T. 9: 1907, s. 1-148; tegoż, *Włoski Kraków za Kazimierza Wielkiego i Władysława Jagiełły*, tamże, T. 13: 1911, s. 49-110; tegoż, *Studia nad patrycyatem...*, Cz. 1-2, T. 15: 1913, s. 23-95, T. 16: 1914, s. 1-90; tegoż, *Kultura włoska wieków średnich w Polsce*, wyd. 2, Warszawa 1959, s. 45-86; *Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, T. 1-2, wyd. red. J. Ch. Albertrandi, Berlin-Poznań 1864; L. Rzepka, *Bocheński Szpital Górniczy (1357-1792)*, „SMDŻ”, T. 14: 1985, s. 107-123; Z. Wojas, *Bocheńskie od połowy XVII w. do schyłku epoki staropolskiej. Żupy bocheńskie [w:] Bochnia. Dzieje miasta...*, s. 165-169; T. Wojciechowski, *Zarys rozwoju przestrzemnego kopalni bocheńskiej do 1772 r.*, „SMDŻ”, T. 10: 1981, s. 56-60; tegoż, *Żupa solna a rozwój miasta [w:] Bochnia. Dzieje miasta i regionu. Suplement*, red. F. Kiryk, Kraków 1986, s. 25-42; tegoż, *Zarys dziejów szybu Campi*, tamże, s. 43-65; tegoż, *Kościelne dzieje...*, s. 95-97, 176-180.

¹⁷ J. Długosz, *Lubomirski Sebastian [w:] PSB*, T. 18, Wrocław-Warszawa-Kraków 1973, s. 40-42; tegoż, *Latyfundia Lubomirskich w XVII wieku*, Opole 1997; W. Sokołowski, *Politycy schyłku złotego wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzyści w latach 1574-1605*, Warszawa 1997; *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej...*, z. 2, *Urzędnicy województwa...*, nr 25, 530, 576, 936.

który prowadził wyjątkowo rabunkową politykę w kopalni. Nie spotkało się to co oczywiste z aprobatą załogi górniczej, ale też mieszczan bocheńskich i duchowieństwa, powiązanych z saliną ekonomicznie. Królowie polscy jako właściciele saliny bocheńskiej niezbyt skutecznie reagowali na szkodliwe dla siebie i swej gospodarki działania dzierżawców kopalni. O wiele korzystniejszy był dla nich system namiestnictwa-administracji w żupie solnej, łatwiejszy do kontroli przez króla. Sytuacja wymuszała często jednak zgodę monarchy na ten pierwszy model zarządzania. Ludzie pokroju wspomnianego już Lubomirskiego mogli czuć się w tamtym czasie bezkarnie, wykorzystując tradycyjną niechęć szlachty, swych klientów, do króla i tegoż uzależnienie od niej. W końcu jednak z wielkim trudem udało się usunąć Lubomirskiego i choć na jakiś czas wyciszyć napięcia w kopalni i mieście. Kopalnia podobnie dotkliwie odczuła też burzliwy wojenny czas II połowy XVII stulecia. Szczególnie niekorzystnie zapisał się czas okupacji szwedzkiej czy też przemarsz ich siedmiogrodzkich sojuszników, charakteryzujący się grabieżą i wandalizmem. Kryzys dotknął też Szpital św. Krzyża i pozostałe dwa szpitale (drugi górniczy św. Leonarda i miejski św. Macieja), które wobec kiepskiej sytuacji ekonomicznej żupy bocheńskiej oraz oporu rajców miejskich uległych wójtom dziedzicznym, niechętnym wydatkom, popadły w kryzys. Odbiło się to natychmiast na stanie opieki medycznej w kopalni i na terenie miasta. Sytuację próbowali ratować sami górnicy i mieszczenie śląc skargi i petycje o pomoc. Wobec niepowodzenia własnych działań przekazali oni w roku 1625 szpital i kościół św. Krzyża przybyłym do Bochni oo. bernardynom (szpital zmienił wówczas wezwanie na św. Antoniego)¹⁸.

Okres od połowy XVI do schyłku XVII wieku to również i w dziejach miasta czas stopniowego jego upadku i narastającego kryzysu społeczno-ekonomicznego. Podobnie jak w kopalni, tak i w mieście doszło wówczas do przejścia przez Polaków działalności gospodarczej zdominowanej dotąd przez cudzoziemców. Był to proces stopniowy, niepozabawiony często charakteru otwartego konfliktu. Najjaskrawszym jego przykładem była trwająca niemal od zawsze rywalizacja polsko-żydowska. Istniejące napięcia

¹⁸ S. Fischer, *Dzieje bocheńskiej Żupy...*, s. 74–99; tegoż, *Losy kazimierzowskiej...*, s. 17–36; M. Bogucka, H. Samsonowicz, dz. cyt., s. 339–345, 385, 487–488, 528–535; M. Gawęda, *Bochnia i Wiśnicz w czasie „potopu”*, „Krakowski Rocznik Archiwalny”, T. 10: 2004, s. 105–123; A. Gilewicz, *Zatarg o płace w żupie bocheńskiej w 1595 r.*, „RDŚG”, T. 10: 1948, s. 135–171; R. Grodecki, *Z dziejów walki klasowej w rzemiośle i górnictwie polskim*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 61: 1954, nr 1, s. 137–149; A. Keckowa, dz. cyt.; H. Maniak, dz. cyt.; L. Rzepka, *Bocheński Szpital...*, s. 107–124; S. Warcholik, *Walka klasowa górników żupy bocheńskiej w XVI i XVII w.*, „Przegląd Historyczny”, T. 51, 1960, z. 1, s. 155–173; Z. Wojas, dz. cyt.; tegoż, *Bocheńskie od połowy XVII w. do schyłku epoki staropolskiej. Klęski elementarne [w:] Bochnia. Dzieje miasta...*, s. 180–182; T. Wojciechowski, *Żupa solna...*, s. 25–52; tegoż, *Kościelne dzieje...*, s. 95–99, 130–133, 176–183; J. Zathay, *Ze źródeł do dziejów walki klasowej w żupach krakowskich*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej”, Z. 5: 1955, s. 167–184.

dotyczyły zarówno sfery społecznej, ekonomicznej, jak i religijnej. Obie strony konfliktu swymi działaniami w równym stopniu ponosiły winę za zaistniałą sytuację. W źródłach odnaleźć można szereg śladów zatargów prowadzących nieraz na drogę sądową. Jedna sprawa ze schyłku XVI stulecia doprowadziła ostatecznie do kresu napięte od lat stosunki polsko-żydowskie na terenie Bochni. W roku 1599 dwójka jej polskich mieszkańców – Maciej Mazur i Maciej Dutka na zlecenie Żyda Jakuba dopuściła się kradzieży hostii z kościoła parafialnego św. Mikołaja. Jeden z nich sam stawił się później przed oblicze sprawiedliwości targany wyrzutami sumienia i wydał współnika, który został ujęty i dopiero na torturach przyznał się do winy. W ten sposób światło dzienne ujrziała sprawa, o której oprócz sprawców nie wiedział dotąd nikt. Wyrokiem sądu miejskiego zostali oni obaj uznani za winnych świętokradztwa i skazani na śmierć. Wyrok ten, po zatwierdzeniu go przez króla, wykonano w roku 1601 tylko wobec Dutki, gdyż Mazur zmarł jeszcze w więzieniu. Ich żydowski zleceniodawca zniknął natomiast z miasta, podobnie jak dwójka jego współwyznawców, których bocheńska gmina żydowska wyznaczyła jako zakładników-gwarantów powrotu sprawcy. Wobec takiej sytuacji przedstawiciele tej społeczności zostali zobowiązani dekretem wojewody krakowskiego do prowadzenia poszukiwań zbiega i oddania go pod sąd. Wobec długotrwałości i nieskuteczności tych działań strona polska wystarała się u króla o jego dekret (z 24 maja 1605 r.¹⁹) nakazujący Żydom natychmiastowe ujęcie sprawcy i oddania go pod sąd, w przeciwnym razie zostaną oni wygnani z miasta. To ultimatum spowodowało jednak tylko ich grę na zwłokę i próby zmiany decyzji królewskiej wszystkimi dostępnymi środkami. Działania te nie przyniosły jednak zmiany wyroku, który stał się już ostateczny. Zygmunt III Waza wydał więc 23 listopada 1605 roku dekret²⁰, na mocy którego doszło do ostatecznego wypędzenia Żydów z Bochni. Rozpoczęło się więc wówczas pospieszne opuszczanie przez nich dzielnic żydowskiej i likwidacji miejsc swojej pracy na terenie miasta. Towarzystwo tym działaniom systematyczne niszczenie cmentarza żydowskiego i miejsc modlitw oraz zajmowanie opuszczonych domów przez polską społeczność miasta. Wypędzeni Żydzi znaleźli schronienie w pobliskim Wiśniczu (obdarowanym niedługo prawami miejskimi w roku 1616 przez swego właściciela Stanisława Lubomirskiego), walnie przyczyniając się do jego późniejszego rozwoju. Kilka rodzin zamieszkało też w podkrakowskim Kazimierzu. W opisany powyżej sposób m.in. handel bocheński znalazł się w rękach Polaków, którzy nie wykazali się talentami ekonomicznymi na miarę oczekiwania. Ta dziedzina życia gospodarczego Bochni okazała się, jak pokazała to przyszłość, tak samo zła jak losy całego miasta. Jeśli mówimy o społeczności

¹⁹ K. Dziwik, *Katalog rękopisów...*, poz. 37, cz. 1, nr 19.

²⁰ ANBoch., *Akta Miasta Bochni*, sygn. 30/1/66, s. 169–171; K. Dziwik, *Katalog rękopisów...*, poz. 37, cz. 1, nr 20; H. Machnicki, dz. cyt., s. 47–49.

żydowskiej w Bochni to należy pamiętać, iż nawet po okresie wspomnianego już „wygnania”, wielu jej przedstawicieli pojawiało się w różnym charakterze w salinie bocheńskiej lub nawet mieszkało dalej na terenie miasta. Co do innych cudzoziemców, to często ulegali oni stopniowo procesowi polonizacji czy też włączeniu do stanu szlacheckiego drogą małżeństwa lub nobilitacji²¹.

Wiek XVIII, a zwłaszcza pierwsze jego lata, to w dziejach kopalni bocheńskiej czas największego jej upadku. Sytuacja wymagała wówczas natychmiastowych działań ratunkowych. Właściciele kopalni, królowie polscy z saskiej dynastii Wettinów, w pełni świadomi kiepskiej sytuacji swego przedsiębiorstwa, nie przejawiali jednak początkowo żadnej aktywności na jej terenie. Relacje specjalnych wysłanników monarszych świadczyły bowiem jednoznacznie o wieloletnich zaniedbaniach inwestycyjnych i braku kontroli działań podległych królowi urzędników salinarnych. Burzliwy czas (wojna północna czy też wojna o sukcesję polską) nie sprzyjał jednak działaniom kontrolnym i wprowadzaniu reform. Grabież i rabunek w kopalni były więc na porządku dziennym podczas przemarszu wojsk polskich, szwedzkich czy też rosyjskich. Wiele szkód wyrządziły też klęski elementarne i zaraza, dotknęło to szczególnie załogę górniczą. Infrastruktura salinarna była w stanie całkowitej niemalże ruiny. Nie inaczej wyglądała sytuacja na terenie miasta. Jego również nie ominęły grabież i wandalizm towarzyszące przemarszowi obcych wojsk czy też zbierająca obfite żniwo śmiertelna zaraza. W drugim dziesięcioleciu XVIII wieku widać w końcu wyraźnie wolę zmiany na lepsze. Z pomocą fachowców z zewnątrz, dwór królewski postanowił przedsięwziąć wówczas wspomniane już niezbędne reformy w kopalni bocheńskiej. Fachowcami tymi byli w większości poddani elektorów saskich pracujący dla tychże na terenie Elektoratu Saksonii czy też w siostrzanej dla saliny bocheńskiej kopalni wielickiej. Co było niezwykle istotne – posiadali oni niezbędne doświadczenie i praktykę zawodową. Można wyraźnie podzielić ten okres reform w salinie bocheńskiej na dwa etapy. Pierwszy z nich polegał na najpilniejszych działaniach ratunkowych wraz z przygotowaniem gruntu pod faktyczne reformy. W dziedzinie handlu solą pojawili się wówczas m.in. jako „fachowcy” (co potwierdziło się) Żydzi, byli to ci sami wspomniani już wcześniej, którzy zrazu nielegalnie a później w pełni legalnie działali na terenie żupy, mimo że władze miasta wypędziły ich z Bochni (na mocy dekretu królewskiego) na początku XVII wieku. Drugi etap reform w salinie bocheńskiej wiązał się natomiast z długoletnią działalnością wybitnego inżyniera

²¹ M. Bogucka, H. Samsonowicz, dz. cyt., s. 339–345, 385, 445–448, 451–453, 464–488, 528–535; S. Fischer, *Wygnanie Żydów...*, s. 16–48; tegoż, *Dzieje bocheńskiej...*, s. 98; F. Kiryk, *Bochnia do połowy...*, s. 130–131, 180–182; tegoż, *Z dziejów Żydów...*, s. 29–30; J. Ptaśnik, dz. cyt., s. 89–92, 107–114, 152–159; T. Wojciechowski, *Żupa solna...*, s. 25–42.

górniczego i geometry, Saksończyka, Jana Gottfryda Borlacha²². Objął on kierownictwo generalnej reformy kopalni bocheńskiej we wszystkich sferach jej działalności. Znalazła ona swe odbicie m.in. w nowej Ordynacji Żupnej z 1743 roku²³ opracowanej przez Borlacha. W 136 paragrafach omówiono całokształt działalności salin wielicko-bocheńskich i zasady ich prawidłowego funkcjonowania. Działalność Borlacha i jego zespołu na terenie Żup Krakowskich stanowiła istotny przełom i zmianę na lepsze. Szczególnie widoczne było uporządkowanie wyrobisk górniczych, dotąd przypominających podziemny labirynt i wydzielenie poziomów kopalnianych. Remontowi poddano istniejące szyby i szybiki oraz obudowę chodników i komór. Nie zaniedbano też sprawy transportu urobku solnego wprowadzając tu wiele cennych innowacji. Zadbano o bezpieczeństwo pracy załogi górniczej. Uporządkowano też naziemne obiekty kopalniane na terenie miasta. Dostrzegalny był rozwój kartografii górniczej w kopalni bocheńskiej, której najcenniejszym i najstarszym zachowanym przykładem jest pochodząca z 1746 roku, sporządzona na dwóch kartach, mapa wyrobisk kopalni bocheńskiej Jana Gebharda²⁴. Kartografia ówczesna stała się wzorem dla późniejszych górniczych map kopalnianych, tworzonych (po 1772 r.) przez wybitnych specjalistów austriackich, a później również i polskich. Poprawa sytuacji na terenie bocheńskiej kopalni wpłynęła wówczas pozytywnie na stan rzemiosła i handlu bocheńskiego. Znów więc działalność ludzi „z zewnątrz” oddziaływała na sferę działalności gospodarczej zdominowanej przez „miejscowych”. Efekty pracy Borlacha, zdradzającego nawet zdolności naukowe, i jego poprzedników, na terenie saliny bocheńskiej zostały jednak później częściowo zaprzepaszczone w okresie konfederacji barskiej i w czasie tuż przed zaborem austriackim. Burzliwy czas nie sprzyjał bowiem kontynuacji słusznych działań i przedsięwzięć na terenie kopalni. Mimo wszystko jednak salina bocheńska w trudnych czasach rządów dynastii saskiej w Rzeczypospolitej mogła odczuć choć chwilową zmianę na lepsze. Na terenie miasta symbolem podobnych działań było zatwierdzenie przez króla Augusta III Wettina 20 marca 1759 roku tzw. „ordynacji dobrego porządku”²⁵. W 63 paragrafach, podzielonych na artykuły, akt ten regulował wszystkie aspekty funkcjonowania ośrodka

²² F. Aywas, *Borlach Jan Gottfryd* [w:] PSB, T. 2..., s. 339–340; K. Dziwik, dz. cyt., poz. 41, cz. 3, k. 14–19; H. Łabęcki, dz. cyt.; J. Mager, *Johann Gottfried Borlach. Ein biographischer Abriss anlässlich seines 300. Geburtstages*, Halle 1990; U. Mróz, *Zasługi Johanna Gottfrieda Borlacha dla rozwoju górnictwa i warzelnictwa solnego na terenie Saksonii i Małopolski*, „SMDŻ”, T. 30: 2015, s. 33–63.

²³ K. Dziwik, dz. cyt., poz. 41, cz. 2, nr 1.

²⁴ Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden, sygn. Schr. VII Fach 94, nr 4a i 4b.

²⁵ ANBoch., *Akta Miasta Bochni*, sygn. 30/1/7; K. Dziwik, dz. cyt., poz. 41, cz. 1, nr 8.

miejskiego i życia jego mieszkańców. Była to jedna z pierwszych ordynacji miejskich na ziemiach polskich. Śladów podobnych działań, choć nie tak kompleksowych, można jednak szukać już w latach wcześniejszych (np. w zapisach małej ordynacji z 1747 r.). Bochnia więc, podobnie jak i istniejąca na jej terenie kopalnia, stała się również miejscem realizacji koniecznych zmian i przeobrażeń, niezbędnych do jej dalszego funkcjonowania w przyszłości²⁶.

W LATACH ZABORU I AUTONOMII GALICYJSKIEJ (1772–1918)

I rozbiór Rzeczypospolitej Obojga Narodów w roku 1772 rozpoczął w historii Bochni zupełnie nowy okres – 146 lat rządów Cesarstwa Austriackiego, rządzonego przez niemiecką dynastię Habsburgów. Odtąd ta „niemieckość” wypierać miała stopniowo to co polskie i być czynnikiem decydującym o wszystkim. Na terenie miasta objawiło się to procesem osiedlania się w nim urzędników, robotników i rolników niemieckojęzycznych wraz z rodzinami, zatrudnianych w administracji terenowej, kopalni soli czy do pracy na roli. Było to zjawisko charakterystyczne dla całego obszaru Galicji objętej cesarskim programem kolonizacyjnym. Wyraźnie widoczny stał się wówczas awans niemieckich przybyszów kosztem polskiej ludności miasta. W sukurs tej polityce personalnej władz szły ówczesne przepisy wymagające od kandydata na urzędnika m.in. posługiwania się biegle językiem niemieckim w mowie i piśmie oraz posiadania wymaganych kwalifikacji potwierdzonych przez odpowiednie władze. Pomimo to nie brakowało na średnich i niższych stanowiskach urzędniczych osób polskiego pochodzenia spełniających te wymagania. W odróżnieniu od c.k. Urzędu Cyrkularnego na terenie bocheńskiego Magistratu wyższe stanowiska urzędnicze były dostępne dla Polaków, ze stanowiskiem burmistrza łącznie. Nie należy zapominać, że w grupie ludności napływowej, obok wielu oczywiście „karierowiczów”, znalazły się też osoby, które swymi działaniami nie szkodziły, a wręcz

²⁶ ANBoch., *Akta Miasta Bochni*, sygn. 30/1/65, s. 312–315, 633–635; M. Bogucka, H. Samsonowicz, dz. cyt., s. 345–346, 451–453, 528–535, 385, 576–588; J. Charkot, *Mapy górnicze kopalni bocheńskiej*, „SMDŻ”, T. 16: 1990, s. 115–124; S. Fischer, *Dzieje bocheńskiej...*, s. 100–119; A. Keckowa, *Królewskie Żupy Solne w XVIII wieku (do 1772 r.)*, „SMDŻ”, T. 9: 1980, s. 77–98; tejże, *Żupy Krakowskie w XVIII wieku do 1772 roku [w:]* A. Jodłowski, J. Wiewiórka, J. Piotrowicz i in., s. 199–222; M. Milewski, M. Odlanicki-Poczobut, *Kartografia górnicza żup krakowskich w czasach saskich*, „SMDŻ”, T. 19: 1996, s. 179–188; J. Ptaśnik, *Miasta w Polsce*, s. 160–172; tegoż, *Miasta i mieszczaństwo...*, s. 317–368; Z. Wojaś, *Bocheńskie od połowy XVII w. do schyłku epoki staropolskiej [w:] Bochnia. Dzieje miasta...*, s. 159, 165–169, 180–182.

zasłużyły się w przyszłości dla dobra innych. Na terenie dzisiejszego miasta grupy kolonistów osiedlono w nowo założonej wówczas osadzie – Trynitis (obecnie część miejskiego osiedla Chodenice)²⁷.

Dla Bochni pierwsze lata zaboru austriackiego nie stanowiły dobrego okresu. Władze w Wiedniu bowiem nie troszczyły się o rozwój miasta i byt jego mieszkańców. Dbały za to o swoje interesy polityczne i ekonomiczne na kontrolowanym przez siebie terenie miasta i jego okolicy. Stał się on wkrótce miejscem działania aktywnej konspiracji i ruchu narodowowyzwoleńczego w okresie powstań zbrojnych w Królestwie Kongresowym czy też Wiosny Ludów. Krwawo zapisała się tu też tzw. rabacja galicyjska, kiedy podburzone przez władze austriackie polskie chłopstwo wystąpiło przeciwko nastawionej antyniemiecko grupie ziemiańskiej. Negatywnym symbolem tych wydarzeń na terenie bocheńszczyzny stała się osoba starosty bocheńskiego Carla Berndta, który z siedziby kierowanego przez siebie c.k. Urzędu Cyrkularnego kierował całą akcją²⁸.

W tych jakże trudnych czasach nie brakowało jednak również i pewnych pozytywów. W roku 1817 z inicjatywy proboszcza miejscowej Parafii św. Mikołaja, Niemca z pochodzenia – Piusa Riegera i za zgodą Cesarza Austrii – Franciszka I, zostało założone gimnazjum w Bochni. W ten sposób Bochnia dołączyła do grona miast galicyjskich posiadających na swym terenie tego typu placówki oświatowe. Szkoła ta pomimo wielu trudności rozwijała się przez następne lata. Po okresie wyraźnej dominacji cudzoziemskiej kadry nauczającej i austriackiego programu wychowania młodzieży, od połowy XIX wieku zauważyć można było tu stopniowy proces „polonizacji”. Gimnazjum bocheńskie stało się też wraz z upływem lat niezwykle

²⁷ K. Dziwik, *Saliny krakowskie w latach 1772–1918* [w:] A. Jodłowski, J. Wiewiórka, J. Piotrowicz i in., s. 223–224; K. Broński, *Niemcy w społeczności miejskiej Galicji*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie”, Nr 571: 2001, s. 71–83; J. Flaszka, *Bochnia. Przewodnik po mieście*, Bochnia 2005, s. 212; S. Grodziski, A. Partyka, *Bochnia i bocheńskie w latach 1772–1848* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta...*, s. 231–239, 248; J. Kęsek, *Kolonizacja niemiecka w Bochni i okolicy z końca XVIII wieku*, „Rocznik Bocheński”, T. 7: 2013; H. Lepucki, *Działalność kolonizacyjna Marii Teresy i Józefa II w Galicji 1772–1790*, Lwów 1938; J. Ptaśnik, *Miasta w Polsce...*, s. 290; L. Schneider, *Das Kolonisationswerk Josefs II. in Galizien*, Poznań–Lipsk 1939.

²⁸ S. Grodziski, A. Partyka, dz. cyt., s. 250–254; S. Grodziski, *Rok 1846 w Galicji. Przyczyny i konsekwencje*, „Rocznik Bocheński”, T. 4: 1996, s. 7–14; D. Kacnelson, J. Kęsek, *Trzy nieznanne epizody bocheńskie z pierwszej połowy XIX wieku w zbiorach Archiwum Historycznego we Lwowie*, tamże, s. 23–40; J. Kęsek, *Znani i nieznanzi aktorzy wydarzeń 1846 r. w Bochni*, tamże, s. 123–144; tejże, *Bochnia w latach konspiracji galicyjskich*, Bochnia 1986; J. Flaszka, *Rynek Bocheński. Szkice o dziejach i zabytkach*, Bochnia 1989, s. 65–67; tegoż, *Krwawy karnawał*, „Kronika Bocheńska”, 1996, nr 2, s. 16–19; tegoż, *Bochnia. Przewodnik...*, s. 38, 112; S. Kobiela, „Krwawe ręce”. *Rabacja chłopska 1846 r. w Bochni*, „Wiadomości Bocheńskie”, 1993, nr 1, s. 6–9, 11–14; H. Zaliński, M. Ptak, *Ruchy społeczne i polityczne* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta...*, s. 258–272.

ważnym centrum kulturotwórczym w środowisku bocheńskim. Na lata 80. XVIII wieku przypadają szeroko zakrojone prace infrastrukturalne władz austriackich w zakresie modernizacji i budowy głównej sieci dróg w Galicji. Chodzi tu głównie o tzw. Trakt Cesarski łączący Wiedeń ze Lwowem, który na terenie miasta Bochni przebiegał współczesnymi ulicami: Kazimierza Brodzińskiego, Kazimierza Wielkiego, Rynek, Kościuszki, Trudna; oraz innych mniejszych szlaków komunikacyjnych. Działaniom powyższym towarzyszyło też uruchomienie stałej linii pocztowej Wiedeń–Lwów, której jedna ze stacji została zlokalizowana w Bochni. Również dzięki pomiarom mierniczym i pracy kartografów austriackich, na tworzonych w latach 70. i 80. XVIII wieku mapach oraz planach Galicji znalazła się Bochnia wraz z otaczającym ją terenem. Godna wzmianki jest tu osoba Josepha Liesganiga, kierownika wspomnianych już prac mierniczo-kartograficznych oraz wydawcy map Królestwa Galicji i Lodomerii. W roku 1792 kancelista salinarny Vincenz Vanpe wykonał natomiast najstarszy zachowany plan miasta Bochni *Gründ Riss der Stadt Bochnia*. Wspomniane powyżej pozytywne przykłady działań władz zaborczych nie mogły zasłonić jednak negatywnych doświadczeń mieszkańców górniczego miasta, w pierwszych latach zaborczych rządów austriackich²⁹.

W dziejach kopalni bocheńskiej okres od roku 1772 do połowy wieku XIX to czas walki o jej utrzymanie i rozwój. Władze austriackie bowiem po dokładnej analizie sytuacji na terenie bocheńskiej saliny nosiły się z zamiarem jej likwidacji. Nie chciały one bowiem finansować przedsięwzięcia, które nie miało szans przynosić oczekiwanego zysku. W kontrze tym planom stanęła jednak postawa pierwszego zarządcy kopalni z ramienia władz w Wiedniu – Józefa Tescha. Przedsięwziął on bowiem szeroki plan reform na terenie podległej sobie kopalni bocheńskiej. Objąć on miał niemal wszystkie dziedziny funkcjonowania saliny bocheńskiej, a zwłaszcza technikę

²⁹ Muzeum im. prof. Stanisława Fischera w Bochni, Zbiory Historyczne, nr inw. MB-H/682: Vincent Vanpe, *Gründ Riss der Stadt Bochnia* [1792]; Bochnia. *Dzieje miasta i regionu. Suplement. 170 lat gimnazjum w Bochni*, red. Z. Ruta, Bochnia 1988, s. 3–53; Bochnia XIX wieku. *Katalog wystawy*, oprac. J. Flaszka, J. Kęsek, Bochnia 1986, s. 3–7; S. Fischer, *Z przeszłości Gimnazjum im. Króla Kazimierza Wielkiego w Bochni 1888–1938* [w:] *Pamiętka jubileuszowego zjazdu byłych uczniów Gimnazjum im. Króla Kazimierza Wielkiego w Bochni dnia 2 maja 1938 r.*, Bochnia 1938; K. Baran, *Benedyktyn za katedrą. Ks. Pius Rieger (1770–1830), „Wiadomości Bocheńskie”*, 2004, nr 4/5, s. 5–7; K. Buczek, dz. cyt., s. 98; J. Flaszka, *Rynek bocheński ...*, s. 21, 59, 67; tegoż, *Bochnia. Przewodnik...*, s. 26, 48, 52; tegoż, *Miasto przy drodze z Wiednia do Lwowa*, „Kronika Bocheńska”, 2007, nr 9, s. 29–34; P. Szczaniecki, *Rieger Pius (1770–1830)* [w:] PSB, T. 21, Wrocław–Warszawa–Kraków 1988, s. 289; Z. Tabaka, *Oświata i życie kulturalne* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta...*, s. 316–323; Z. Ruta, *Szkolnictwo, oświata i kultura, opieka zdrowotna i sport. Gimnazjum i Liceum im. Króla Kazimierza Wielkiego w Bochni* [w:] tamże, s. 408–417.

wydobycia, transportu i zbytu soli. Dzięki poparciu planów Tescha przez naczelnego administratora żup krakowskich – Aleksandra Heitera von Schonveth (autora obszernej relacji o mieście i kopalni) mogły one zostać wcielone w życie. Choć proces modernizacji bocheńskiej kopalni nie został w pełni wówczas zrealizowany to jednak przyczynił się on w znaczący sposób do jej uratowania i otwarcia przed nią dobrych perspektyw na przyszłość. Działania Tescha i Schonvetha znalazły później godnych następców w osobach kolejnych administratorów Żup Krakowskich – Vaclava Józefa von Vernier, Antoniego Seelinga von Saulenfels i Józefa Lill von Lilienbach oraz zarządcy bocheńskiej kopalni – Dionizego Stanetti. W ciągu blisko 40 lat swej pracy zawodowej Stanetti z poparciem wyżej wspomnianych wykazał wiele aktywności na terenie kierowanej przez siebie kopalni, którą starał się systematycznie modernizować i unowocześniać, za co otrzymał od cesarza Franciszka I tytuł szlachecki – von Falkenfels. Na terenie miasta, w którym osiadł wraz z rodziną, zasłynął również jako pomysłodawca i twórca funduszu stypendialnego dla ubogich uczniów bocheńskiego gimnazjum. Wspomniane powyżej działania ze schyłku XVIII i początków XIX stulecia nie były jednak później już kontynuowane i kopalnia bocheńska na kolejny okres reform musiała jeszcze trochę poczekać³⁰.

II połowa XIX i pierwsze lata XX wieku to dla Bochni okres następującego stopniowo, acz systematycznie procesu pozytywnych zmian, korzystnie wpływających na jej dalsze funkcjonowanie. W roku 1856 Bochnia uzyskała stałe bezpośrednie połączenie kolejowe z Wiedniem przez Kraków oraz z Lwowem. W ten sposób działania centralnych władz austriackich stanowiły dopełnienie ich wcześniejszych inwestycji w zakresie transportu drogowego. Doszło wówczas do kompleksowej przebudowy systemu komunikacyjnego na terenie miasta i jego okolicy. Bochnia dzięki temu znacznie awansowała

³⁰ M. Marynowski, L. Rzepka, *Inwentarz Akt Salinarnych Wieliczki i Bochni z lat 1772–1918*, Wieliczka 2004, sygn. 10, 120, 123–124, 129–130, 135–136, 688–689, 1133, 1504; S. Grodziski, A. Partyka, dz. cyt., s. 250–251; J. Charkot, *Zarys rozwoju przestrzennego kopalni bocheńskiej w latach 1772–1990*, „SMDŻ”, T. 24: 2005, s. 29–43; K. Dziwik, dz. cyt., s. 223–229, 235–242, 244–246, 247–253, 255–256, 257, 259, 270–284, 287–299; tegoż, *Zarys dziejów przemysłu solnego na ziemiach polskich w latach 1772–1918*, „SMDŻ”, T. 9: 1980, s. 118–138; tegoż, *Katalog rękopisów...*, poz. 43 nr 4, poz. 46 nr 2, poz. 51, poz. 89, poz. 76 nr 2, poz. 78–79; S. Fischer, *Dzieje bocheńskiej...*, s. 120–137, 141–143; J. Kęsek, „Był tu kiedyś mąż szlachetny imieniem Dionizy Stanetti”, „Rocznik Bocheński”, T. 6: 2008, s. 95–108; Ł. Walczy, *Przemiany organizacyjne oraz kadra urzędnicza w żupach krakowskich w początkowym okresie administracji austriackiej (1772–1809)*, „SMDŻ”, T. 19: 1996, s. 111–156; tegoż, *Rozwój przestrzenny i przemiany w technice eksploatacji w kopalniach Wieliczki i Bochni w początkowym okresie administracji austriackiej (1772–1809)*, „SMDŻ”, T. 21: 2001, s. 117–142; T. Zawadzki, *Poszukiwania soli kamiennnej w Galicji w latach 1772–1786*, „SMDŻ”, T. 7: 1978, s. 153–166.

w gronie miast galicyjskich, choć wiele jeszcze wysiłków, czekało mieszkańców oraz władze lokalne, by proces rozwoju miasta przyniósł pozytywne efekty. Ponieważ w ówczesnych realiach nie było to rzeczą łatwą, tym bardziej więc godne uznania były wszelkie przedsięwzięte wówczas inicjatywy i plany, zrealizowane często nie bez problemów, prowadzące do uczynienia z Bochni nowoczesnego ośrodka miejskiego. Niezbędna okazała się tu współpraca wielu osób i instytucji oraz – co oczywiste – pozytywne nastawienie władz autonomicznych galicyjskich i centralnych w Wiedniu. Symbolem tych cywilizacyjnych niemalże zmian stała się osoba burmistrza Bochni z lat 1896–1918 Ferdynanda Maissa. To jemu zawdzięcza ona m.in. nowoczesny wodociąg, gazownię, kanalizację czy oświetlenie. Dbał on też o stan służby zdrowia, sprawy sanitarne, szkolnictwo czy też rozwój przemysłu. Nie można zapomnieć również o działających wówczas na terenie miasta architektach z terenu Galicji i innych krajów koronnych monarchii habsburskiej, których działalność wpłynęła na zasadniczą zmianę wyglądu ówczesnej Bochni³¹.

W opisywanym powyżej okresie postęp dało się zauważyć też w salinie bocheńskiej. Po długim okresie zacofania technologicznego wkroczyła ona w okres spóźnionej rewolucji technicznej i wiele planów inwestycyjnych, choć w części, zostało wówczas zrealizowanych. Władze austriackie jako właściciel kopalni bocheńskiej przeprowadziły wówczas szereg inwestycji, m.in. kosztowne przebudowy szybów „Campi” i „Sutoris”, wprowadzenie lin stalowych i zawieszonych na nich wind górniczych obsługiwanych przez parowe maszyny wyciągowe. Wtedy to właśnie w krajobrazie Bochni pojawiły się najpierw drewniane, a potem stalowe wieże wyciągowe szybów

³¹ *Bochnia naszych dziadków i pradziadków w latach 1900–1945*, [red. supl. Z. Czekalska-Sitko i in.], Bochnia 2008, s. 2–4, 6–7, 10–12, 17; *Bochnia XIX wieku ...*, s. 7–12; W. Bałus, *Pałace, dwory i wille Teodora Talowskiego*, „TeKa Komisji Urbanistyki i Architektury”, T. 21: 1987, s. 223–229; J. Bukowska, J. Cierniak, *Architektura secesyjna w Bochni*, „Wiadomości Bocheńskie”, 1993, nr 2, s. 21–22, 28, nr 4, s. 27, nr 5, s. 19, 28; Z. Czekalska-Sitko, *Od rurmuzu do actiflo. Z dziejów bocheńskich wodociągów*, Bochnia 2009, s. 12–19; J. Flaszka, *Rynek bocheński ...*, s. 21–26, 81–82, 82–84; tegoż, *Poczet burmistrzów bocheńskich. Ferdynand Maiss (1857–1933)*, „Wiadomości Bocheńskie”, 1991, nr 1, s. 1–3; tegoż, *Bochnia. Przewodnik ...*, s. 18; tegoż, *Bochnia pod parą*, „Kronika Bocheńska”, 1996, nr 3, s. 18–21; tegoż, *Okno na świat*, tamże, 2006, nr 2, s. 20–29; tegoż, *Burmistrz Maiss zmienia Bochnię*, „Kronika Bocheńska”, 2006, nr 6, s. 28–34; tegoż, *Miasto przy drodze...*, s. 29–34; M. Gutowski, B. Gutowski, *Architektura secesyjna w Galicji*, Warszawa 2001; K. Ochniak-Dudek, *Kolonie górnicze w Wieliczce i Bochni*, „SMDŻ”, T. 22: 2002, s. 132, 138–146; tejże, *Architektura salinarna Wieliczki i Bochni w dobie autonomii galicyjskiej*, tamże, T. 26: 2009, s. 160–162, 169; A. Truś-Bakalarz, *Budynek Rady Powiatowej w Bochni w świetle dokonani architektonicznych Władysława Ekielskiego*, „Rocznik Bocheński”, T. 6: 2008, s. 129–134; J. Zdrada, *W czasach autonomii galicyjskiej* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta...*, s. 279–282, 287–291, 293–303.

kopalnianych i wysokie kominy kotłowni, będące odtąd charakterystycznym symbolem górniczego miasta. Rozbudowie bądź remontowi poddano też pozostałą infrastrukturę bocheńskiej kopalni na powierzchni. Niewielkie zmiany dokonały się również w dziedzinie eksploatacji i transportu podziemnego, bezpieczeństwa pracy, opieki zdrowotnej i socjalnej czy płacy górniczej. Wyraźnie następował też proces przejścia przez Polaków stanowisk w administracji i dozoru górniczym, dotychczas dla nich niedostępnych. Powyższe zmiany w bocheńskiej kopalni, mimo wszystko, nie dorównały warunkom pracy w kopalni wielickiej, zawsze zdecydowanie nowocześniejszej i bardziej wydajnej. Mimo to działania te pozwalały z nadzieją i optymizmem patrzeć w przyszłość. Z saliną bocheńską związane były też dwie postacie w jakichś sposób zasłużone dla miasta. W roku 1868 ogrodnik salinarny Carl Bauer na historycznym terenie żupy solnej wytyczył i założył ogród parkowy, który ulegając później stopniowym przeobrażeniom stał się załącznikiem dzisiejszych Plant Salinarnych. Ogród, a później Planty, stały się z upływem lat coraz bardziej popularnym miejscem wypoczynku i rozrywki mieszkańców Bochni. Jedną z nich były koncerty Orkiestry Salinarniej na wolnym powietrzu, w muszli koncertowej, a później w specjalnej altanie wzniesionej na Plantach w roku 1934. Koncerty te gromadziły liczne grono słuchaczy z miasta i okolic. Orkiestra Salinarna została założona w roku 1880 przez starszego sztygara miejscowej kopalni, Czecha z pochodzenia, Antoniego Langerę. Był on nie tylko jej kapelmistrzem, ale również kompozytorem, nauczycielem muzyki w miejscowym gimnazjum oraz dyrygentem chóru „Lutnia”. Od czasu swego powstania, aż do dnia dzisiejszego orkiestra ta na stałe wpisuje się w krajobraz kulturowy królewsko-górniczego miasta Bochni³².

Warto teraz wspomnieć o grupie społecznej, która po ponad dwóch wiekach powróciła do Bochni – Żydach. Zostali oni z niej wygnani w początkach XVII wieku na mocy edyktu królewskiego z 1605 roku, który został uchylony przez władze austriackie w roku 1860. Już w trzy lata później w Bochni pojawiła się pierwsza większa grupa ludności żydowskiej z pobliskiego

³² *Bochnia naszych dziadków...*, s. 8; K. Dziwik, *Saliny krakowskie...*, s. 224, 229–232, 235–242, 244–246, 247–252, 253–254, 256, 259, 270–284, 287–299; S. Fischer, *Dzieje bocheńskiej...*, s. 143–145, 147; J. Flaszka, *Serce górniczej Bochni. Planty Salinarne, „Kronika Bocheńska”*, 2004, nr 1, s. 34–40; tegoż, *Bochnia. Przewodnik...*, s. 116, 118, 120–121, 167–168; M. Gatty-Kostyal, *O Antonim Langerze i muzyce w Bochni, „Wiadomości Bocheńskie”*, 1997, nr 4, s. 8–9; S. Kobiela, *Towarzystwo Śpiewu „Lutnia” w Bochni*, tamże, 1999, nr 4, s. 15–19; K. Ochniak-Dudek, *Architektura salinarna...*, s. 155–157, 158, 159, 170–171; teźże, *Kolonie górnicze...*, s. 123–130, 133–138, 149; T. Wojciechowski, *Jubileusz stulecia Orkiestry salinarniej bocheńskiej 1880–1980*, Kraków 1980; Z. Tabaka, *Oświata i życie kulturalne. Życie kulturalne Bochni i powiatu bocheńskiego w dobie zaborów [w:] Bochnia. Dzieje miasta...*, s. 325–328; J. Zdrada, *W czasach autonomii galicyjskiej. Życie gospodarcze. Kopalnia Soli [w:] tamże*, s. 291–293.

Wiśnicza, który w tym roku nawiedził groźny pożar. W późniejszych latach liczba ludności żydowskiej w Bochni stopniowo rosła, by na przełomie XIX i XX stulecia stanowić ponad 20% ogółu jej mieszkańców. Wyraźnie dał się zauważyć wówczas stopniowy proces zdobywania przez nią dominującej pozycji w handlu i rzemiośle bocheńskim oraz rodzącej się wówczas działalności przemysłowej. Jej aktywność na polu ekonomicznym wpisywała się korzystnie w szeroki proces zmian cywilizacyjnych dokonujący się wówczas na terenie Bochni. Równocześnie na ten teren powróciła znów kultura i religia żydowska odciskając odtąd trwały ślad w życiu codziennym miasta i jego mieszkańców. Powróciły też dawne napięcia i spory między polskimi i żydowskimi obywatelami Bochni, przeplatające się jednak równocześnie z wieloma wspólnymi inicjatywami na rzecz jej dobra i dalszego rozwoju w przyszłości. Stanowić to odtąd miało charakterystyczny obraz życia społecznego tego królewsko-górniczego miasta, aż do lat II wojny światowej³³.

Wybuch I wojny światowej zahamował trwający od pewnego już czasu proces rozwoju Bochni. Toczony w jej okolicy walki i przemarsze wojsk niemiecko-austriackich oraz rosyjskich odbiły się negatywnie na codziennym życiu miasta. Szczególnie źle zapisał się w pamięci bochnian pobyt wojsk rosyjskich generała Radko Dmitriewa, od listopada do grudnia 1914 roku, które dopuściły się gwałtów i grabieży na terenie miasta oraz w miejscowej kopalni soli. Dopiero po powrocie do Bochni wojsk niemiecko-austriackich sytuacja ustabilizowała się, choć trwająca wojna nieraz jeszcze dała się odczuć mieszkańcom miasta³⁴.

³³ ANBoch., *Akta Miasta Bochni*, sygn. 30/1/144, 155, 498, 499; J. Flaszka, *Rynek bocheński...*, s. 35–38, 63; tegoż, *Bochnia. Przewodnik...*, s. 172–176; K. Grzesiak, *Żydzi w Bochni*, „Wiadomości Bocheńskie”, 1994, nr 4, s. 9; R. Kollender, *Życie społeczne i kulturalne bocheńskiej społeczności żydowskiej*, tamże, 2003, nr 4, s. 19–20; J. Michalewicz, *Żydowskie okręgi metrykalne i żydowskie gminy wyznaniowe w Galicji w dobie autonomicznej*, Kraków 1995, s. 30, 43, 87, 96–97, 106–107, 169, 170, 180; S. Fischer, *Wygnanie Żydów z Bochni...*, s. 48; I. Zawadzka, *Cmentarz żydowski w Wiśniczu*, Bochnia 1987, s. 17; tejże, *Miejsce święta dla wszystkich żyjących, czyli o cmentarzu żydowskim w Bochni*, Bochnia 1991, s. 5–11, 17, 26–27; tejże, *Żydzi Bocheńscy*, Bochnia 1999, s. 5–11, 14–22; tejże, *Żydzi w Bochni [w:] Żyli Między Nami. Zbornik referátov zo seminarov Dni Židovskej Kultury v Kežmarku 2002–2003*, Kežmarok 2003, s. 113–118; tejże, *Żydowskie Domy Modlitwy w Bochni*, „Rocznik Bocheński”, T. 6: 2008, s. 53–67; J. Zdrada, *W czasach autonomii galicyjskiej [w:] Bochnia. Dzieje miasta ...*, s. 281, 287–291, 293–295, 299–303.

³⁴ *Bochnia naszych ...*, s. 13–15; J. Flaszka, *Rynek bocheński...*, s. 59–62; tegoż, *Bochnia. Przewodnik...*, s. 18, 113–115; *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum w Bochni za rok szkolny 1914/1915*, Kraków 1915, s. 10–16; J.W. Dutkowska-Urbankowa, *Moskale w Bochni*, „Wiadomości Bocheńskie”, 1991, nr 2, s. 13–16, nr 3, s. 7–9, nr 4, s. 10–11, 2009/2010, nr 4, s. 2–6, 2010, nr 4, s. 13–17; P. Krokosz, *Obecność wojsk rosyjskich w Bochni i Wieliczce w 1914 roku*, „Res Geste. Czasopismo Historyczne”, T. 1: 2015, s. 128–153; W. Witos, *Moje wspomnienia*, T. 1, cz. 1, Warszawa 1988, s. 329, 351–353; J. Zdrada, *W czasach autonomii galicyjskiej...*, s. 303–304.

W LATACH NIEPODLEGŁOŚCI I OKUPACJI HITLEROWSKIEJ (1918–1945)

W niepodległej już Polsce, po roku 1918, na terenie Bochni obok dawno spolonizowanej już grupy osób pochodzenia niemieckiego, mieszkała nadal zwarta grupa społeczności żydowskiej. Przez cały okres międzywojenny jej liczba praktycznie nie zmieniała się i oscylowała wokół liczby 2,5 tysiąca osób, co stanowiło 20–22% ogółu mieszkańców miasta. Z grupy tej pochodziło wielu przedstawicieli ówczesnej inteligencji bocheńskiej: lekarzy, prawników czy też członków władz miejskich i powiatowych. Istniały też na terenie miasta żydowskie instytucje oświatowe, kulturalne i sportowe. Szczególnie widoczna na terenie Bochni była aktywność Żydów w dziedzinie gospodarczej, sięgająca jeszcze czasów autonomii galicyjskiej. Dotyczyło to zarówno obszaru handlu, gdzie posiadali oni wyraźną przewagę, jak również i miejskiego rzemiosła. Nie inaczej było w sferze działalności przemysłowej, której symbolem była duża firma: Zakład Naczyń Kamionkowych Henryka Münzera. Oprócz niej istniało też szereg mniejszych zakładów produkcyjnych różnych branż prowadzonych przez Żydów. Warto wspomnieć o dwóch rodzinnych firmach, których korzenie sięgają drugiej połowy XIX wieku. Pierwszą z nich była drukarnia należąca do księgarza i wydawcy Waleriana Hillebranda. Mury tej firmy opuściło wiele prac naukowych poświęconych przeszłości Bochni i regionu oraz pierwsze lokalne czasopismo – „Tygodnik Bocheński”. Podobną rolę pełniła druga miejscowa drukarnia i księgarnia z tradycjami należąca do Samuela Silberringa, znanego w Bochni jako właściciela pierwszego samochodu osobowego na jej terenie. Z tym symbolicznym początkiem miejskiej motoryzacji wiąże się też sprawa powstania na rynku bocheńskim pierwszej stacji benzynowej – z inicjatywy i za środki finansowe Mendela Weinfelda. Widać więc wyraźnie wpływ Żydów bocheńskich na losy miasta i jego mieszkańców. Ich aktywności, zdolnościom i kapitałowi miasto zawdzięczało wiele działań niezbędnych dla swego rozwoju. Nie można zapomnieć też o udziale społeczności żydowskiej we wszystkich imprezach i uroczystościach miejskich. Wspierała też ona wszelkie zbiórki i akcje ogólnopolskie, jak chociażby składki na rzecz Funduszu Obrony Narodowej. Bochni nie ominęły jednak też ogólnopolskie nastroje antyżydowskie inspirowane przez Narodową Demokrację, która rzuciła w latach 30. XX wieku hasło powszechnego bojkotu handlu i rzemiosła żydowskiego. Towarzyszyły temu przypadki napadów i pobic, akty wandalizmu, pikiety oraz rozwieszanie antysemitycznych plakatów. W ramach protestu przeciwko zachowaniom antysemitycznym, żydowscy handlarze i rzemieślnicy postanowili zamykać swoje firmy wcześniej niż zwykle. Z jednej strony odbić się to musiało na ich dochodach, ale z drugiej – wywołać niezadowolenie polskich klientów, których pozbawiono

towarów codziennego użytku. Ponieważ kupcy i rzemieślnicy żydowscy z czasem zaczęli nieoficjalnie prowadzić handel „po godzinach”, więc cała wina za tę sytuację spadła na agitatorów hasel bojkotowych³⁵.

O ile lata międzywojenne przyniosły mniej lub bardziej intensywne napięcia w stosunkach polsko-żydowskich, o tyle lata II wojny światowej wyznaczyły ostateczny kres wielowiekowej historii Żydów bocheńskich. Okupacyjne władze hitlerowskie przystąpiły bowiem wówczas do stopniowej likwidacji społeczności żydowskiej na terenie miasta i okolic. Wydały z początku szereg zarządzeń administracyjnych ograniczających jej dotychczasowe życie społeczne, religijne i gospodarcze. 15 marca 1941 roku zostało natomiast utworzone getto, do którego przesiedlono Żydów, których wcześniej nie rozstrzelano lub nie wysłano do obozów zagłady. Ówczesne granice bocheńskiego getta wyznaczają dzisiaj ulice: Pod Lipką, Trudna, Bracka, Kraszewskiego, Kowalska, Solna Góra, Niecała i św. Leonarda. Teren powyższy pokrywał się z dawną dzielnicą żydowską i został wcześniej przymusowo opuszczony przez polskich mieszkańców. W połowie 1942 roku rozpoczęły się pierwsze systematyczne zsyłki mieszkańców getta do obozów zagłady oraz ich zbiorowe egzekucje. Styczeń 1943 przyniósł natomiast decyzję władz hitlerowskich o przekształceniu getta w obóz pracy przymusowej. Przez całą I połowę tego roku trwały dalsze wywózki oraz egzekucje osób niezdolnych do pracy z powodu choroby lub wieku.

³⁵ ANBoch., *akta Miasta Bochni*, sygn. 30/1/457, 503, 504, 535, 555; *Bochnia naszych...*, s. 9–11, 16; J. Flaszka, *Drukarstwo i edytorstwo bocheńskie do roku 1945*, Bochnia 1985, s. 9–63; tegoż, *Rynek bocheński...*, s. 55–56, 81–82, 82–84; tegoż, *Bochnia. Przewodnik...*, s. 32–33, 50–51, 129, 215; tegoż, *Drukarz, księgarz i wydawca*, „Kronika Bocheńska”, 1998, nr 1, s. 32–33; tegoż, *Bochnia w hołdzie swemu dobroczyńcy. Uroczystości Kazimierzowskie 17 i 18 września 1933*, tamże, 2003, nr 10, s. 28–29; tegoż, *75 lat temu hołd bochnian królowi Kazimierzowi Wielkiemu uczyniony*, tamże, 2008, nr 10, s. 37–52; K. Grzesiak, dz. cyt., s. 9–10; K. Kawalec, *Handel i handele w przedwojennej Bochni*, „Wiadomości Bocheńskie”, 1996, nr 1, s. 19–12, 30–33, nr 5, s. 19–21; S. Kobiela, *Bocheńskie jarmarki*, tamże, 1998, nr 4, s. 22–25, 1999, nr 1, s. 19–21; R. Kollender, dz. cyt., s. 19–20; Z. Ruta, *Szkolnictwo, oświata i kultura, opieka zdrowotna i sport* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta...*, s. 426, 428–429; K. Samsonowska, *Wyznaniowe gminy żydowskie i ich społeczności w województwie krakowskim (1918–1939)*, Kraków 2005, s. 24, 27, 29, 54–55, 57, 62–65, 67, 69, 71–74, 93–96, 101–102, 112, 127–128, 131, 135–136, 151, 161–163, 182, 187, 191, 204, 209, 232, 245–246, 255, 268; A. Siewiński, *Świętowanie Trzeciego Maja w latach trzydziestych*, „Wiadomości Bocheńskie”, 2001, nr 1, s. 4–8; W. Stokłosa, *Jeszcze o bocheńskich Żydach*, tamże, 2006/2007, nr 4, s. 41; P. Trojański, *Żydzi w województwie krakowskim 1918–1939*, Kraków 2009, s. 29–49, 55, 62–64, 69–70, 79, 81–92, 94, 97, 99, 105–108, 135–136, 138, 155–156, 160–161, 171–175, 176, 181, 186, 189, 200–201, 207, 210–211, 237, 239, 241, 264–265, 275–276, 279; A. Urban, *Wspomnienia o bocheńskich Żydach*, „Wiadomości Bocheńskie”, 2006, nr 3, s. 26–27; I. Zawidzka, *Żydowskie Domy Modlitwy...*, s. 53–67; tejsze, *Żydzi bocheńscy...*, s. 5–10; tejsze, „*My i oni*”, „Kronika Bocheńska”, 2000, nr 3, s. 52–55; tejsze, *Żydzi w Bochni...*, s. 114–120.

W tym samym też roku, z 2 na 3 września, rozpoczęła się ostateczna akcja, likwidacji bocheńskiego getta. Ci spośród bocheńskich Żydów, którzy ją przeżyli, znaleźli później śmierć w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu. Społeczność żydowska nie przyjmowała biernie skierowanej przeciwko sobie polityce okupanta. Na terenie miasta działał oddział Żydowskiej Organizacji Bojowej. Nie brakowało też pomocy ze strony polskich mieszkańców miasta, za którą groziła wszak kara śmierci. W zaszczytnym gronie posiadaczy tytułu Sprawiedliwy Wśród Narodów Świata, nadawanego przez Instytut Pamięci Męczenników i Bohaterów Holocaustu „Yad Vashem” w Jerozolimie, znaleźć można również i bochnian (m.in. wybitnego badacza przeszłości miasta oraz animatora kultury Stanisława Fischera, założyciela i pierwszego kustosa bocheńskiego muzeum, (odznaczonego pośmiertnie w 2003 roku). W opisany powyżej, tragiczny sposób, zakończyła się trwająca od średniowiecza historia społeczności żydowskiej na terenie miasta Bochni³⁶.

³⁶ ANBoch., *Akta Miasta Bochni*, sygn. 30/1/741, 766; tamże, *Zbiór Afiszy*, sygn. 30/182/169–171; J. Chrobaczyński, J. Gołębiowski, *Polityka okupanta wobec ludności [w:] Bochnia. Dzieje miasta...*, s. 434, 438–440; tychże, *Getto w Bochni i zagłada ludności żydowskiej (1939–1945)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 1982, nr 1/2, s. 51–55; J. Flaszka, *Bochnia. Przewodnik...*, s. 115, 136–137, 161, 176; tegoż, *Rynek bocheński...*, s. 63; *Ghetto Bochnia. On the Trail of the Family I never Knew*, Izrael 2003; M. Grynberg, *Księga Sprawiedliwych*, Warszawa 1993; W. Kobieliowa, *Wdzięczność ucznia*, „Wiadomości Bocheńskie”, 2003, nr 3, s. 10–11; D. Kołodziejczyk, *Tajemnice Puszczy Niepołomickiej*, tamże, 1995, nr 2, s. 9; M. Natkaniec, *Żydowska konspiracja zbrojna w Krakowie i rejonie krakowskim w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Krzysztofor” Nr 15: 1988, s. 68–83; Sh. Phillips, M. Dean, *Bochnia [w:] Encyclopedia of Camps and Ghettos 1939–1945, Vol. 2, Ghettos in German-Occupied Eastern Europe, Part A*, red. P. Megargee, M. Dean, Bloomington 2012, s. 490; Ł. Piątkowska, *Puszczańskie mogiły*, „Ziemia Bocheńska”, 2001, nr 6, s. 16–17; *Pomniki pamięci narodowej z dni walki i męczeństwa na terenie województwa tarnowskiego*, red. R. Hycner [i in.], Tarnów 1984, s. 44–50; *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa z lat wojny 1939–1945*, kier. Cz. Czubryt-Borkowski, oprac. Z. Czarnocki [i in.], Warszawa 1988, s. 731–732; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo tarnowskie*, oprac. Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, współudz. Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Krakowie, Warszawa 1984, s. 20–25; S. Rosen, *A prisoner of memory*, Izrael 2003, s. 109–116; K. Szymkowska, *Bocheńskie getto w doniesieniach zamieszonych w „Hechaluc Halochem”*, „Wiadomości Bocheńskie”, 2002, nr 3, s. 8–10; I. Zawidzka, *W 50 rocznicę zagłady getta bocheńskiego*, „Rocznik Bocheński”, T. 1: 1993, s. 185–196; tejsze, *O pomocy Żydom w Bocheńskim podczas ostatniej wojny. Na marginesie pracy Michała Grynberga „Księga Sprawiedliwych”*, tamże, T. 4: 1996, s. 323–332; tejsze, *Getto. 55 rocznica likwidacji*, „Kronika Bocheńska”, 1998, nr 10, s. 32–33; tejsze, *Sprawiedliwy*, tamże, 2003, nr 5, s. 37–38; tejsze, *Rana puszczy. Akcja I*, tamże, 2005, nr 7–8, s. 32–33; tejsze, *Żydzi bocheńscy...*, s. 11–12; tejsze; *Żydzi w Bochni...*, s. 118, 120.

Politykę narodowościową władze niemieckie zastosowały również wobec polskich mieszkańców Bochni. Prowadzona była więc szeroka akcja germanizacyjna mająca m.in. osłabić żywioł polski poprzez wyodrębnienie z niego grupy tzw. Volksdeutschów, czyli – w przekonaniu niemieckich nazistów – grupy osób bardziej wartościowych pod względem rasowym. Pozostałych objąć miała polityka dyskryminacji i prześladowań. Rozpoczęła się też nieograniczona eksploatacja polskiej siły roboczej. W tym celu najpierw drogą zaciągu ochotniczego, a później presji, odbywały się wywózki do pracy przymusowej na terenie III Rzeszy. W celu natomiast odciążenia młodzieży od udziału w działalności konspiracyjnej prowadzona była systematyczna rekrutacja do tzw. Baudienstu, czyli służby budowlanej mającej charakter przymusowych obozów pracy. Schyłek okupacji przyniósł natomiast wprowadzenie również przymusowych prac ludności przy wznoszeniu lub wzmacnianiu fortyfikacji. Trwał też wszechobecny wyzysk ekonomiczny ze strony okupanta. Okres okupacji hitlerowskiej odbił się bardzo negatywnie na ogólnej sytuacji rzemiosła i handlu bocheńskiego oraz miejscowej kopalni soli, włączonej w strukturę gospodarki wojennej III Rzeszy. W związku z tym położenie materialne ludności było bardzo trudne. Mieszkańcy starali się przeciwdziałać temu na drodze nielegalnego handlu lub przemytu, choć groziły za to surowe konsekwencje. W odpowiedzi na wspomnianą powyżej politykę okupanta hitlerowskiego zaczęły powstawać, od pierwszych już dni jego rządów, pierwsze różnego rodzaju zbrojne grupy konspiracyjne na terenie miasta i okolic. Jedną z nich była tajna organizacja „Orzeł Biały”, której dwaj członkowie – Jarosław Krzyszkowski i Fryderyk Piątkowski, dokonali w dniu 16 września 1939 roku akcji zbrojnej na posterunek policji niemieckiej w rynku bocheńskim. Śmierć poniosło wówczas dwóch funkcjonariuszy, a komendant posterunku został ranny. Obydwu sprawców po schwytaniu zostało powieszonych później, ku przestrodze, na latarniach w rynku. W akcie odwetu Niemcy dokonali 18 grudnia 1939 roku, jednej z pierwszych na ziemiach polskich, masowej egzekucji 51 mieszkańców miasta i okolic pod miejskim wzgórzem Uzbornia. Stanowiło to tylko preludium do dalszych działań eksterminacyjnych i nasilenia się terroru okupanta hitlerowskiego wobec ludności. Z czasem, co oczywiste, zrodził się i rozwinął zorganizowany ruch oporu, przejawiający swą aktywność na wszystkich polach działalności konspiracyjnej aż do końca wojny. Styczeń 1945 roku przyniósł długo oczekiwaną nadzieję na wyzwolenie związaną z szybkimi postępami ofensywy Armii Czerwonej. Rozpoczęła się więc pospieszna ewakuacja niemieckich władz cywilnych i wojskowych z Bochni. Aktywność polskich sił partyzanckich i osób cywilnych uniemożliwiła Niemcom zrealizowanie taktyki „spalonej ziemi” na terenie miasta. Dużo problemów sprawiła im też polska dywersja i działania zbrojne. 20 stycznia 1945 roku do miasta wkroczyły w końcu oddziały

Armii Czerwonej. Można śmiało stwierdzić, iż moment ten zamknął symbolicznie 5-letni okres czasu, kiedy to po raz ostatni „cudzoziemcy” zdecydowali o losach Bochni i jej mieszkańców³⁷.

PODSUMOWANIE

Powstanie i rozwój miasta oraz kopalni bocheńskiej nierozzerwalnie wiąże się z działalnością cudzoziemców. Osiedlali się oni tu w ciągu wieków z nadzieją realizacji swych zawodowych marzeń i planów. Realizacja ta, wraz z posiadanymi talentami i środkami finansowymi, mogły stać się szansą na rozwój ich nowej „ojczyzny”. Stało się to faktem na terenie kopalni bocheńskiej, gdyż czas rządów jej niemieckich i włoskich zarządców to okres największego jej rozkwitu. Równocześnie działalność cudzoziemców w sferze miejskiego handlu czy rzemiosła również przyczyniła się wówczas do wzrostu jego znaczenia i roli. Dzięki też nim miasto i salina bocheńska stały się znane w kraju i na terenach niemalże całej Europy. Wiek XVIII szczególnie na terenie kopalni bocheńskiej zaznaczył się działalnością wybitnych specjalistów z Saksonii, którzy wyprowadzili ją z kryzysu i zreformowali. Działania te kontynuowane były częściowo po roku 1772 przez władze austriackie, które charakteryzowały się jednak brakiem systematyczności i konsekwencji w aktywności wiedeńskich władz na terenie bocheńskiej saliny. Mający w tym samym wieku miejsce proces odbudowy roli i znaczenia miast w ówczesnej Rzeczypospolitej nie ominął i Bochni, która otrzymała wówczas jedną z pierwszych ordynacji miejskich na ziemiach polskich. Również więc i miasto obok miejscowej kopalni weszło w okres zaboru austriackiego z rozpoczętym procesem reformy, która nie była jednak kontynuowana przez rząd austriacki. Dopiero od lat autonomii galicyjskiej i w II Rzeczypospolitej

³⁷ ANBoch., *Miejska Rada Narodowa Zarząd Miejski w Bochni*, sygn. 30/223/94; J. Chrobaczyński, J. Gołębiewski, *Eksploracja ekonomiczna i położenie materialne ludności powiatu bocheńskiego w okresie okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, 1977, z. 59, Prace Historyczne, nr 8, s. 275–296; tychże, *Polityka okupanta wobec...*, s. 433–448; A. Fitowa, *Ruch oporu [w:] Bochnia. Dzieje miasta...*, s. 449–465; J. Flaszka, *Bocheński Wrzesień 1939*, „Kronika Bocheńska”, 2004, nr 9, s. 19–26; tegoż, *Bochnia. Przewodnik...*, s. 18, 35, 52, 56–57, 81, 105, 115, 132, 168, 177–178, 211–212; K. Kostański, *Szkolnictwo jawne i tajne [w:] Bochnia. Dzieje miasta...*, s. 466–480; *Pomniki pamięci narodowej...*, s. 44–50; *Przewodnik po upamiętnionych...*, s. 731–732; *Rejestr miejsc i faktów...*, s. 20–25; I. Sobas, „Krwawy Adwent 39”, „Kronika Bocheńska”, 2009, nr 12, s. 34–45; Cz. Sterkowicz, *Tajne nauczanie w powiecie bocheńskim 1939–1945*, Tarnów 2004; J. Ryś, *Działalność tajnego Gimnazjum i Liceum w Bochni w latach okupacji hitlerowskiej [w:] Bochnia. Dzieje miasta i regionu. Suplement. 170 lat gimnazjum...*, s. 54–60; S. Kobiela, *Między Uzbornią a Katyńm*, „Wiadomości Bocheńskie”, 1994, nr 1, s. 3–7; tegoż, „Krwawy Adwent 39” – polemika z artykułem Ireneusza Sobasa, „Wiadomości Bocheńskie”, 2009, nr 4, s. 37–44; E. Trzensiach, *Sylwetki Niemców w salinie bocheńskiej*, tamże, 1994, nr 1, s. 11–13, Z. Siudak, *Powstań Polsko! Skrusz kajdany!*, Bochnia 2008.

trwał trudny proces reformy i rozwoju miasta przerwany jednak wybuchem II wojny światowej. Negatywnie zapisali się natomiast w dziejach, w burzliwym okresie XVII i XVIII wieku Kozacy, Rosjanie, Sasi, Szwedzi czy Siedmiogrodzianie. W okresie tym nie brakowało też negatywnych działań chociażby wojsk polskich, które podobnie jak wspomniani powyżej, nie unikały grabieży i wandalizmu na terenie miasta i kopalni bocheńskiej, gdzie wiódł ich szlak bojowy. Wiek XIX, a zatem wojny napoleońskie, rabacja galicyjska czy Wiosna Ludów, przyniósł natomiast aktywność na terenie miasta zarówno wojsk austriackich, jak i sprzymierzonych z nimi sił rosyjskich, które po raz ostatni pojawiły się tu jeszcze w okresie I wojny światowej. Osobne miejsce należy się wreszcie okresowi rządów okupanta hitlerowskiego, kiedy Niemcy stali się panami życia i śmierci mieszkańców miasta oraz pracowników bocheńskiej kopalni. Jeśli chodzi o relacje cudzoziemców z polską ludnością to najlepiej obrazują je stosunki polsko-żydowskie na tym terenie. Charakteryzowały się one rywalizacją i napięciami na tle ekonomicznym, społecznym i religijnym. Po wielu takich sporach i waśniach Polaków z Żydami, doszło w końcu do wygnania tych drugich z miasta w początkach XVII wieku. Po powrocie do niego w latach 60. XIX wieku odbudowali oni i wzmocnili swą pozycję w życiu społeczno-gospodarczym Bochni. Wiązało się to jednak również z powrotem dawnego konfliktu polsko-żydowskiego, który, obok przykładów dobrosąsiedzkich stosunków trwał aż do wybuchu II wojny światowej. Warto pamiętać, iż społeczność żydowska, w przeciwieństwie do innych cudzoziemców, nigdy nie uległa procesowi asymilacji kulturowo-religijnej czy też polonizacji. Na koniec można śmiało stwierdzić, że zarówno Polacy, jak i cudzoziemcy, w równym stopniu zapisali się dobrze lub źle w dziejach Bochni i miejscowej kopalni, z którymi związali swe prywatne i zawodowe losy.

BIBLIOGRAFIA

ARCHIWALIA

Archiwum Narodowe w Krakowie Oddział w Bochni [ANBoch.]

Akta Miasta Bochni, sygn. 30/1/7; 28; 65–66; 71; 75; 144; 155; 498; 499; 457; 503; 504; 535; 555; 741; 766

Miejska Rada Narodowa Zarząd Miejski w Bochni, sygn. 30/223/94

Zbiór Afiszy, sygn. 30/182/169–171

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Dział XVIII, rkps 35

Archiwum Narodowe w Krakowie [ANKr.] Oddział V

sygn. Zb. Kart. VII-253

Muzeum im. prof. Stanisława Fischera w Bochni

Zbiory Historyczne, sygn. MB-H/3491

nr inw. MB-H/682, *Vincent Vanpe, Gründ Riss der Stadt Bochnia* [1792]

Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden

sygn. Schr. VII Fach 94, nr 4a i 4b

rozprawy
– artykuły

ŹRÓDŁA

Brevis et accurata regiminis ac status Zupparum Vieliciensium et Bochnensium sub Annum Christi 1518 descriptio, wstęp J. Piotrowicz, oprac. W. Walecki, Kraków 2000

Dostojnicy i urzędnicy świeccy województwa krakowskiego w latach 1374–1506, oprac. K. Fedorowicz, „Archiwum Komisji Historycznej” (Akademia Umiejętności), T. 8: 1898, s. 1–290

Dwie najstarsze relacje łacińskie o żupach krakowskich z XVI wieku, wstęp, tłum. A. Smaroń, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, T. 11: 1982, s. 117–157

K. Dziwik, *Katalog rękopisów Muzeum Żup Krakowskich z lat 1518–1971*, Kraków 1988

Kodeks dyplomatyczny klasztoru tynieckiego, Cz. 1, wyd. W. Kętrzyński, Lwów 1875

Kodeks dyplomatyczny Małopolski, T. 2, 1153–1333, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1886

Kodeks dyplomatyczny Małopolski, T. 3, 1333–1386, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1887

Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski [...], T. 1, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1877

Kodex dyplomatyczny Polski obejmujący przywileje królów polskich, wielkich książąt litewskich, bulle papieżkie [...]. T. 1, wyd. L. Rzyszczewski, A. Muczkowski, Warszawa 1847

Korespondencja żupnika krakowskiego Mikołaja Serafina z lat 1437–1459, wyd. W. Bukowski, T. Płóciennik, A. Skolimowska, Kraków 2006

Księga przyjęć do prawa miejskiego w Bochni 1531–1656, wyd. F. Kiryk, Wrocław–Kraków 1979

H. Łabęcki, *Spisy chronologiczne dawnych żupników w Polsce*, „Biblioteka Warszawska”, T. 1: 1859, s. 807–831

M. Marynowski, L. Rzepka, *Inwentarz Akt Salinarnych Wieliczki i Bochni z lat 1772–1918*, Wieliczka 2004

Relacje nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690, T. 1–2, wyd. red. J.Ch. Albertrandi, Berlin–Poznań 1864

Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum w Bochni za rok szkolny 1914/1915, Kraków 1915

Starodawne prawa polskiego pomniki, T. 1, wyd. A. Helcel, Warszawa 1856, s. 217–225

Statut Kazimierza Wielkiego dla krakowskich żup solnych, wyd. Józef Krzyżanowski, „Rocznik Krakowski”, T. 25: 1934, s. 96–128

Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy, T. 4, *Małopolska. Województwa krakowskie, sandomierskie i lubelskie*, Z. 1, *Urzędnicy małopolscy XII–XV wieku. Spisy*, red. A. Gąsowski, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1990

Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy, T. 4, Małopolska. Województwa krakowskie, sandomierskie i lubelskie, Z. 2, Urzednicy województwa krakowskiego XVI–XVIII wieku. Spisy, red. A. Gąsowski, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1990

Volumina Legum, T. 1, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859

W. Witos, *Moje wspomnienia*, T. 1, cz. 1, Warszawa 1998

Zbiór dokumentów małopolskich, Cz. 4, Dokumenty z lat 1211–1400, wyd. I. i S. Kurasiowie, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969

OPRACOWANIA

F. Aywas, *Borlach Jan Gottfried* [w:] PSB, T. 2, 1936, Wrocław–Kraków, s. 339–340

W. Bałus, *Pałace, dwory i wille Teodora Talowskiego*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”, T. 21: 1987, s. 223–229

K. Baran, *Benedyktyn za katedrą. Ks. Pius Rieger (1770–1830)*, „Wiadomości Bocheńskie”, 2004, nr 4/5, s. 5–7

Bochnia naszych dziadków i pradziadków w latach 1900–1945, [red. supl. Z. Czekalska-Sitko i in.], Bochnia 2008. Folder – suplement wystawy w Archiwum Państwowym w Krakowie, czerwiec/lipiec 2007

Bochnia XIX wieku. Katalog wystawy, oprac. J. Flaszka, J. Kęsek, Bochnia 1986

Bochnia. Dzieje miasta i regionu. Suplement. 170 lat gimnazjum w Bochni, red. Z. Ruta, Bochnia 1988

M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1986

K. Broński, *Niemcy w społeczności miejskiej Galicji*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie”, Nr 571: 2001, s. 71–83

K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963

W. Budka, *Boner Jan* [w:] PSB, T. 2, Wrocław–Kraków 1936, s. 297–299

J. Bukowska, J. Cierniak, *Architektura secesyjna w Bochni*, „Wiadomości Bocheńskie”, 1993, nr 2, s. 21–22, 28; nr 4, s. 27; nr 5, s. 19, 28

W. Bukowski, *Serafin Mikołaj* [w:] PSB, T. 36, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1995–1996, s. 285–289

J. Charkot, *Mapy górnicze kopalni bocheńskiej*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, T. 16: 1990, s. 115–124

J. Charkot, *Zarys rozwoju przestrzennego kopalni bocheńskiej w latach 1772–1990*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, T. 24: 2005, s. 29–43

J. Chrobaczyński, J. Gołębiowski, *Getto w Bochni i zagłada ludności żydowskiej (1939–1945)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 1982, nr 1/2, s. 51–55

J. Chrobaczyński, J. Gołębiowski, *Eksploatacja ekonomiczna i położenie materialne ludności powiatu bocheńskiego w okresie okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, 1977, z. 59, Prace Historyczne, nr 8, s. 275–296

J. Chrobaczyński, J. Gołębiowski, *Polityka okupanta wobec ludności* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk i Z. Ruta, Kraków 1980, s. 433–448

- Z. Czekalska-Sitko, *Od rumuzu do actiflo. Z dziejów bocheńskich wodociągów*, Bochnia 2009
- J. Długosz, *Latyfundia Lubomirskich w XVII wieku*, Opole 1997
- J. Długosz, *Lubomirski Sebastian* [w:] PSB, T. 18, Wrocław–Warszawa–Kraków 1973, s. 40–42
- J. Dobosz, *Cystersi małopolscy, ich miejsce w gospodarce i kulturze Polski w XIII wieku*, „Rocznik Bocheński”, T. 5: 2001, s. 49–56
- J.W. Dutkowska-Urbankowa, *Moskale w Bochni*, „Wiadomości Bocheńskie”, 1991, nr 2, s. 13–16; nr 3, s. 7–9; nr 4, s. 10–11; 2009/2010, nr 4, s. 2–6; 2010, nr 4, s. 13–17
- K. Dziwik, *Saliny krakowskie w latach 1772–1918* [w:] A. Jodłowski, J. Wiewiórka, J. Piotrowicz, A. Keckowa, K. Dziwik, J. Wyrozumski, *Dzieje Żup Krakowskich*, Wieliczka 1988, s. 223–224;
- K. Dziwik, *Zarys dziejów przemysłu solnego na ziemiach polskich w latach 1772–1918*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, T. 9: 1980, s. 118–138
- S. Fischer, *Dzieje bocheńskiej Żupy Solnej*, Warszawa 1962
- S. Fischer, *Losy kazimierzowskiej fundacji. Szkic z dziejów Bochni* [w:] *Sprawozdanie Dyrekcji Państwowego Gimnazjum w Bochni za rok szk. 1926/1927*, Bochnia 1927, s. 3–40
- S. Fischer, *Wygnanie Żydów z Bochni* [w:] *Sprawozdanie Dyrekcji Państwowego Gimnazjum w Bochni za rok szk. 1927/1928*, Bochnia 1928, s. 3–48
- S. Fischer, *Z przeszłości Gimnazjum im. Króla Kazimierza Wielkiego w Bochni (1888–1938)* [w:] *Pamiętka jubileuszowego zjazdu byłych uczniów gimnazjum im. Króla Kazimierza Wielkiego w Bochni dnia 2 maja 1938 r.*, Bochnia 1938, s. 11–47
- A. Fitowa, *Ruch oporu* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk i Z. Ruta, Kraków 1980, s. 449–465
- J. Flasza, *Bocheński Wrzesień 1939*, „Kronika Bocheńska”, 2004, nr 9, s. 19–26
- J. Flasza, *Bochnia pod parą*, „Kronika Bocheńska”, 1996, nr 3, s. 18–21
- J. Flasza, *Bochnia w hołdzie swemu dobroczyńcy. Uroczystości Kazimierzowskie 17 i 18 września 1933*, „Kronika Bocheńska”, 2003, nr 10, s. 28–29
- J. Flasza, *Bochnia. Przewodnik po mieście*, Bochnia 2005
- J. Flasza, *Burmistrz Maiss zmienia Bochnię*, „Kronika Bocheńska”, 2006, nr 6, s. 28–34
- J. Flasza, *Drukarnstwo i edytorstwo bocheńskie do roku 1945*, Bochnia 1985
- J. Flasza, *Drukarni, księgarz i wydawca*, „Kronika Bocheńska”, 1998, nr 1, s. 32–33
- J. Flasza, *Krwawy karnawał*, „Kronika Bocheńska”, 1996, nr 2, s. 16–19
- J. Flasza, *Miasto przy drodze z Wiednia do Lwowa*, „Kronika Bocheńska”, 2007, nr 9, s. 29–34
- J. Flasza, *Okno na świat*, „Kronika Bocheńska”, 2006, nr 2, s. 20–29
- J. Flasza, *Poczet burmistrzów bocheńskich. Ferdynand Maiss (1857–1933)*, „Wiadomości Bocheńskie”, 1991, nr 1, s. 1–3
- J. Flasza, *Rynek bocheński. Szkice o dziejach i zabytkach*, Bochnia 1989
- J. Flasza, *75 lat temu hołd bochnian królowi Kazimierzowi Wielkiemu uczyniony*, „Kronika Bocheńska”, 2008, nr 10, s. 37–52

- J. Flaszka, *Serce górniczej Bochni. Planty Salinarne*, „Kronika Bocheńska”, 2004, nr 1, s. 34–40
- J. Garbacik, *Fattinante Gottfryd* [w:] PSB, T. 6, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1948, s. 377–378
- M. Gatty-Kostyal, *O Antonim Langerze i muzyce w Bochni*, „Wiadomości Bocheńskie”, 1997, nr 4, s. 8–9
- M. Gawęda, *Bochnia i Wiśnicz w czasie „potopu”*, „Krakowski Rocznik Archiwalny”, T. 10: 2004, s. 105–123
- Ghetto Bochnia. On the Trail of the Family I never Knew*, Izrael 2003
- A. Gilewicz, *Zatarg o płace w żupie bocheńskiej w 1595 r.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, T. 10: 1948, s. 135–171
- R. Grodecki, *Ordynacja Kazimierza Wielkiego dla Krakowskich Żup Solnych z 1368 roku*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, T. 3: 1974, s. 7–12
- R. Grodecki, *Z dziejów walki klasowej w rzemiośle i górnictwie polskim*, „Kwartalnik Historyczny”, T. 61: 1954, nr 1, s. 137–149
- S. Grodziski, A. Partyka, *Bochnia i bocheńskie w latach 1772–1848* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk i Z. Ruta, Kraków 1980, s. 231–257
- S. Grodziski, *Rok 1846 w Galicji. Przyczyny i konsekwencje*, „Rocznik Bocheński”, T. 4: 1996, s. 7–14
- M. Grynberg, *Księga Sprawiedliwych*, Warszawa 1993
- K. Grzesiak, *Żydzi w Bochni*, „Wiadomości Bocheńskie”, 1994, nr 4, s. 9
- J. Grzesiowski, J. Piotrowicz, *Sól małopolska w nadaniach i przywilejach dla klasztorów (do początku XVI wieku)*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, T. 1: 1966, s. 71–189
- M. Gutowski, B. Gutowski, *Architektura secesyjna w Galicji*, Warszawa 2001
- A. Hirschberg, *O życiu i pismach Justa Ludwika Decyusza (1485–1545)*, Lwów 1874
- A. Jodłowski, *Archeologia o początkach warzelnictwa i górnictwa solnego na terenie Bochni*, „Rocznik Bocheński”, T. 5: 2001, s. 57–63
- A. Jodłowski, *Bochnia wczesnośredniowieczna*, „Studia Historyczne”, R. 15: 1972, z. 4, s. 501–535
- A. Jodłowski, *Początki eksploatacji soli na terenie żup krakowskich do połowy XIII wieku* [w:] A. Jodłowski, J. Wiewiórka, J. Piotrowicz, A. Keckowa, K. Dziwik, J. Wyrozumski, *Dzieje Żup Krakowskich*, Wieliczka 1988, s. 71–101
- A. Jodłowski, S. Skowronek, *Pradzieje Bochni i regionu* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk i Z. Ruta, Kraków 1980, s. 33–41
- S. Jujeczka, *Legnica w XIII wieku (wybrane problemy)*, „Rocznik Bocheński”, T. 6: 2008, s. 12–16
- D. Kacnelson, J. Kęsek, *Trzy nieznanne epizody bocheńskie z pierwszej połowy XIX wieku w dokumentach Archiwum Historycznego we Lwowie*, „Rocznik Bocheński”, T. 4: 1996, s. 23–40
- K. Kaczmarczyk, *Bikarani Piotr* [w:] PSB, T. 2, Kraków–Wrocław, 1936, s. 93

- K. Kawalec, *Handel i handele w przedwojennej Bochni*, Cz. 1–2, „Wiadomości Bocheńskie”, 1996, nr 1, s. 9–12, 30–33; nr 5, s. 19–21
- A. Keckowa, *Królewskie Żupy Solne w XVIII wieku do 1772 roku*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, T. 9: 1980, s. 77–97
- A. Keckowa, *Żupy krakowskie w XVI– XVII w.* [w:] A. Jodłowski, J. Wiewiórka, J. Piotrowicz, A. Keckowa, K. Dziwik, J. Wyrozumski, *Dzieje Żup Krakowskich*, Wieliczka 1988, s. 159–198
- A. Keckowa, *Żupy Krakowskie w XVIII wieku (do 1772 r.)* [w:] A. Jodłowski, J. Wiewiórka, J. Piotrowicz, A. Keckowa, K. Dziwik, J. Wyrozumski, *Dzieje Żup Krakowskich*, Wieliczka 1988, s. 199–222
- J. Kęsek, *Bochnia w latach konspiracji galicyjskich*, Bochnia 1986
- J. Kęsek, „Był tu kiedyś mąż szlachetny imieniem Dionizy Stanetti”, „Rocznik Bocheński”, T. 6: 2008, s. 95–108
- J. Kęsek, *Kolonizacja niemiecka w Bochni i okolicy z końca XVIII wieku*, „Rocznik Bocheński”, T. 7: 2013, s. 129–160.
- J. Kęsek, *Znani i nieznani aktorzy wydarzeń 1846 roku w Bochni*, „Rocznik Bocheński”, T. 4: 1996, s. 123–144
- F. Kiryk, *Z dziejów Żydów w Bochni*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, R. 30: 1980, nr 2/3, s. 23–30
- F. Kiryk, *Bochnia do połowy XVII wieku. Początki osady i miasta* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk i Z. Ruta, Kraków 1980, s. 78–80
- F. Kiryk, Leśniak, F. *Skupiska żydowskie w miastach małopolskich do końca XVI wieku* [w:] *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemysł 1991, s. 13–36
- F. Kiryk, *Wokół lokacji miasta Bochni na tle urbanizacji Małopolski w XIII wieku* [w:] *Miasta, ludzie, instytucje, znaki. Księga jubileuszowa ofiarowana profesor Bożenie Wyrozumskiej w 75. rocznicę urodzin*, red. Z. Piech, Kraków 2008, s. 135–140
- S. Kobiela, *Bocheńskie jarmarki*, „Wiadomości Bocheńskie”, 1998, nr 4, s. 22–25; 1999, nr 1, s. 19–21
- S. Kobiela, „*Krwawe ręce*”. *Rabacja chłopska 1846 r. w Bochni*, „Wiadomości Bocheńskie”, 1993, nr 1, s. 6–14
- S. Kobiela, „*Krwawy Adwent 39*” – polemika z artykułem Ireneusza Sobasa, „Wiadomości Bocheńskie”, 2009, nr 4, s. 37–41
- S. Kobiela, *Między Uzbornią a Katyniem*, „Wiadomości Bocheńskie”, 1994, nr 1, s. 3–7
- S. Kobiela, *Towarzystwo Śpiewu „Lutnia” w Bochni*, „Wiadomości Bocheńskie”, 1999, nr 4, s. 15–19
- W. Kobielowa, *Wdzięczność ucznia*, „Wiadomości Bocheńskie”, 2003, nr 3, s. 10–11
- R. Kollender, *Życie społeczne i kulturalne bocheńskiej społeczności żydowskiej*, „Wiadomości Bocheńskie”, 2003, nr 4, s. 19–20
- D. Kołodziejczyk, *Tajemnice Puszczy Niepołomickiej*, „Wiadomości Bocheńskie”, 1995, nr 2, s. 9
- M. Komaszynski, *Krakowskie Żupy Solne w relacjach Francuzów XVI i XVII w.*, „Studia Historyczne”, R. 16: 1973, z. 3, s. 323–342

- K. Kostański, *Szkolnictwo jawne i tajne* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk i Z. Ruta, Kraków 1980, s. 466–480
- P. Krokosz, *Obecność wojsk rosyjskich w Bochni i Wieliczce w 1914 roku*, „Res Geste. Czasopismo Historyczne”, T. 1: 2015, s. 128–153
- J. Krzyżanowski, *Polityka miejska Bolesława Wstydliwego* [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, T. 2, Kraków 1938, s. 381–430
- H. Lepucki, *Działalność kolonizacyjna Marii Teresy i Józefa II w Galicji 1772–1790*, Lwów 1938
- H. Łabęcki, *Górnictwo w Polsce. Opis kopalnictwa i hutnictwa polskiego pod względem technicznym, historyczno-statystycznym i prawnym*, T. 2, Warszawa 1841
- H. Machnicki, *Z przeszłości miasta Bochni* [w:] *Sprawozdanie dyrekcji C.K. Gimnazjum Niższego w Bochni za rok szkolny 1887*, Bochnia 1887, s. 3–58
- J. Mager, *Johann Gottfried Borlach. Ein biographischer Abriss anlässlich seines 300. Geburtstages*, Halle 1990
- H. Maniak, *Z dziejów szpitalnictwa bocheńskiego*, „Rocznik Bocheński”, T. 4: 1996, s. 199–225
- S. Mateszew, *Osadnictwo i stosunki własnościowe* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk i Z. Ruta, Kraków 1980, s. 42–77
- J. Michalewicz, *Żydowskie okręgi metrykalne i żydowskie gminy wyznaniowe w Galicji w dobie autonomicznej*, Kraków 1995
- M. Milewski, M. Odlanicki-Poczobut, *Kartografia górnicza żup krakowskich w czasach saskich*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, T. 19: 1996, s. 179–188
- U. Mróz, *Zasługi Johanna Gotfrieda Borlacha dla rozwoju górnictwa i warzelnictwa solnego na terenie Saksonii i Małopolski*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, T. 30: 2015, s. 33–68.
- M. Natkaniec, *Żydowska konspiracja zbrojna w Krakowie i rejonie krakowskim w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Krzysztofory”, Nr 15: 1988, s. 68–83
- M. Niwiński, *Bochner Mikołaj* [w:] PSB, T. 2, Wrocław–Kraków 1936, s. 174
- K. Ochniak-Dudek, *Architektura salinarna Wieliczki i Bochni w dobie autonomii galicyjskiej*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, T. 26: 2009, s. 155–172
- K. Ochniak-Dudek, *Kolonie górnicze w Wieliczce i Bochni*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, T. 22: 2002, s. 123–150
- Opis Żup Krakowskich z roku 1518*, wyd. A. Keckowa, A. Wolff, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 9: 1961, nr 3, zeszyt dodatkowy, s. 491–672
- I. Pajdak, *Zamek Żupny w Bochni (zarys dziejów)*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, T. 8: 1979, s. 157–173
- Sh. Phillips, M. Dean, *Bochnia* [w:] *Encyclopedia of Camps and Ghettos 1939–1945, Vol. 2, Ghettos in German-Occupied Eastern Europe, Part A*, red. P. Megargee, M. Dean, Bloomington 2012, s. 490
- Ł. Piątkowska, *Puszczańskie mogiły*, „Ziemia Bocheńska”, 2001, nr 6, s. 16–17
- K. Pieradzka, *Antoni z Florencji* [w:] PSB, T. 1, Kraków–Wrocław, 1935, s. 136

- J. Piotrowicz, *Bochnia i jej pierwsi mieszkańcy w świetle przywileju lokacyjnego z 1253 roku*, „Rocznik Bocheński”, T. 1: 1993, s. 63–70
- J. Piotrowicz, *Górnictwo solne w Małopolsce w czasach księżnej Kingi – jego legendarne i rzeczywiste początki*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, T. 18: 1994, s. 9–26
- J. Piotrowicz, *Zaopatrzenie żup krakowskich w surowce, materiały pomocnicze oraz artykuły spożywcze jako czynnik rozwoju handlu lokalnego i dalekosiężnego (XIII–XVI w.)*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, T. 18: 1994, s. 101–116
- J. Piotrowicz, *Żupy Krakowskie w pierwszych wiekach rozwoju od połowy XIII wieku do początków XVI wieku* [w:] A. Jodłowski, J. Wiewiórka, J. Piotrowicz, A. Keckowa, K. Dziwik, J. Wyrozumski, *Dzieje Żup Krakowskich*, Wieliczka 1988, s. 103–158
- J. Piotrowicz, *Życie gospodarcze i społeczne. Żupa Solna* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk i Z. Ruta, Kraków 1980, s. 91–99
- W. Pocięcha, *Boner Seweryn* [w:] PSB, T. 2, Wrocław–Kraków 1936, s. 300–301
- Pocięcha, *Decjusz Jost* [w:] PSB, T. 5, Kraków 1939–1946, s. 42–45
- K. Polek, *Przemiany polityczne i gospodarcze w krajach Europy Środkowej w XIII stuleciu*, „Rocznik Bocheński”, T. 5: 2001, s. 33–47
- Pomniki pamięci narodowej z dni walki i męczeństwa na terenie województwa tarnowskiego*, red. R. Hycner [i in.], Tarnów 1984
- Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa. Lata wojny 1939–1945*, kier. Cz. Czubryt-Borkowski, oprac. Z. Czarnocki [i in.], Warszawa 1988
- J. Ptaśnik, *Bonerowie*, „Rocznik Krakowski”, T. 7: 1905, s. 1–134
- J. Ptaśnik, *Kultura włoska wieków średnich w Polsce*, wyd. 2, Warszawa 1959
- J. Ptaśnik, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, wyd. 2, Warszawa 1949
- J. Ptaśnik, *Miasta w Polsce*, Lwów 1922
- J. Ptaśnik, *Studia nad patrycyatem krakowskim wieków średnich*, Cz. 1–2, „Rocznik Krakowski”, T. 15: 1913, s. 23–95; T. 16: 1914, s. 1–90
- J. Ptaśnik, *Włoski Kraków za Kazimierza Wielkiego i Władysława Jagiełły*, „Rocznik Krakowski”, T. 13: 1911, s. 49–110
- J. Ptaśnik, *Z dziejów kultury włoskiego Krakowa*, „Rocznik Krakowski”, T. 9: 1907, s. 1–148
- Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo tarnowskie*, oprac. Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, współudz. Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Krakowie, Warszawa 1984
- M. Rokosz, *Szkic do wizerunku księżnej Kingi na tle jej czasów*, „Rocznik Bocheński”, T. 1: 1993, s. 71–85
- S. Rosen, *A prisoner of memory*, Izrael 2003
- Z. Ruta Z., *Szkolnictwo, oświata i kultura, opieka zdrowotna i sport. Gimnazjum i Liceum im. Króla Kazimierza Wielkiego w Bochni* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk i Z. Ruta, Kraków 1980, s. 408–417
- Z. Ruta, *Szkolnictwo, oświata i kultura, opieka zdrowotna i sport* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk i Z. Ruta, Kraków 1980, s. 395–429

- J. Ryś, *Działalność tajnego Gimnazjum i Liceum w Bochni w latach okupacji hitlerowskiej* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu. Suplement. 170 lat gimnazjum w Bochni*, red. Z. Ruta, Bochnia 1988
- L. Rzepka, *Bocheński Szpital Górniczy (1357–1792)*, „*Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce*”, T. 14: 1985, s. 107–124
- K. Samsonowska, *Wyznaniowe gminy żydowskie i ich społeczności w województwie krakowskim (1918–1939)*, Kraków 2005
- L. Schneider, *Das Kolonisationswerk Josefs II. in Galizien*, Poznań–Lipsk 1939
- A. Siewiński, *Świętowanie Trzeciego Maja w latach trzydziestych*, „*Wiadomości Bocheńskie*”, 2001, nr 1, s. 4–8
- Z. Siudak, *Powstań Polsko! Skrusz kajdany!* Bochnia 2008
- I. Sobas, „*Krwawy Advent 39*”, „*Kronika Bocheńska*”, 2009, nr 12, s. 34–45
- W. Sokołowski, *Politycy schyłku złotego wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzyści w latach 1574–1605*, Warszawa 1997
- Cz. Sterkowicz, *Tajne nauczanie w powiecie bocheńskim. 1939–1945*, Tarnów 2004
- W. Stokłosa, *Jeszcze o bocheńskich Żydach*, „*Wiadomości Bocheńskie*”, 2006/2007, nr 1, s. 41
- P. Szczaniecki, *Rieger Pius (1770–1830)* [w:] PSB, T. 31, Wrocław–Warszawa–Kraków 1988, s. 289
- S. Szczur, *Peterlinus Gallicus* [w:] PSB, T. 25, Wrocław–Warszawa–Kraków 1980, s. 673
- S. Szczur, *Piccaranus Piotr* [w:] PSB, T. 26, Wrocław–Warszawa–Kraków 1981, s. 25–26
- M. Szymkowska, *Bocheńskie getto w doniesieniach zamieszczonych w „Hechaluc Halochem”*, „*Wiadomości Bocheńskie*”, 2002, nr 3, s. 8–10
- Z. Tabaka, *Oświata i życie kulturalne* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk i Z. Ruta, Kraków 1980, s. 316–323;
- Z. Tabaka, *Oświata i życie kulturalne. Życie kulturalne Bochni i powiatu bocheńskiego w dobie zaborów* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk i Z. Ruta, Kraków 1980, s. 325–328;
- P. Trojański, *Żydzi w województwie krakowskim 1918–1939. Studia statystyczne nad aktywnością społeczno-zawodową*, Kraków 2009
- A. Truś-Bakalarz, *Budynek Rady Powiatowej w Bochni w świetle dokonania architektonicznych Władysława Ekielskiego*, „*Rocznik Bocheński*”, T. 6: 2008, s. 121–153
- E. Trzennioch, *Sylwetki Niemców w salinie bocheńskiej*, „*Wiadomości Bocheńskie*”, 1994, nr 1, s. 11–13
- A. Urban, *Wspomnienia o bocheńskich Żydach*, „*Wiadomości Bocheńskie*”, 2006, nr 3, s. 26–27
- Ł. Walczy, *Przemiany organizacyjne oraz kadra urzędnicza w żupach krakowskich w początkowym okresie administracji austriackiej (1772–1809)*, „*Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce*”, T. 19: 1996, s. 111–156
- Ł. Walczy, *Rozwój przestrzenny i przemiany w technice eksploatacji w kopalniach Wieliczki i Bochni w początkowym okresie administracji austriackiej (1772–1809)*, „*Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce*”, T. 21: 2001, s. 117–142

- S. Warcholik, *Walka klasowa górników żupy bocheńskiej w XVI i XVII wieku*, „Przegląd Historyczny”, T. 51: 1960, z. 1, s. 155–173
- Z. Wojas, *Bocheńskie od połowy XVII w. do schyłku epoki staropolskiej* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk i Z. Ruta, Kraków 1980, s. 180–182
- Z. Wojas, *Bocheńskie od połowy XVII w. do schyłku epoki staropolskiej. Kłęski elementarne* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk i Z. Ruta, Kraków 1980, s. 180–182
- Z. Wojas, *Bocheńskie od połowy XVII w. do schyłku epoki staropolskiej. Żupy bocheńskie* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk i Z. Ruta, Kraków 1980, s. 165–169
- T. Wojciechowski, *Jubileusz stulecia Orkiestry Salinarniej Bocheńskiej 1880–1980*, Kraków 1980
- T. Wojciechowski, *Kościelne dzieje Bochni w czasach staropolskich*, Tuchów 2003
- T. Wojciechowski, *Zarys dziejów szybu „Campi”* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu. Suplement*, red. F. Kiryk, Kraków 1986, s. 43–66
- T. Wojciechowski, *Zarys rozwoju przestrzennego kopalni bocheńskiej do 1772 r.*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, T. 10: 1981, s. 45–101
- T. Wojciechowski, *Żupa solna a rozwój miasta* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu. Suplement*, red. F. Kiryk, Kraków 1986, s. 25–42
- J. Wyrozumski, *Die grosse Salzordnung Polens von Jahre 1368* [w:] *Das Salz in der Rechts- und Handelsgeschichte. Kongressakten. Internationaler Salzgeschichtekongress*, Schwaz 1991, s. 257–260.
- J. Zathay, *Ze źródeł do dziejów walki klasowej w żupach krakowskich*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej”, Z. 5: 1955, s. 167–184
- I. Zawadzka, *Cmentarz Żydowski w Wiśniczu*, Bochnia 1987
- I. Zawadzka, *Getto. 55 rocznica likwidacji*, „Kronika Bocheńska”, 1998, nr 10, s. 32–33
- I. Zawadzka, *Miejsce święta dla wszystkich żyjących, czyli Rzecz o cmentarzu żydowskim w Bochni*, Bochnia 1991
- I. Zawadzka, „*My i oni*”, „Kronika Bocheńska”, 2000, nr 3, s. 52–55
- I. Zawadzka, *O pomocy Żydom w Bocheńskim podczas ostatniej wojny. Na marginesie pracy Michała Grynberga „Księga Sprawiedliwych”*, „Rocznik Bocheński”, T. 4: 1996, s. 323–332
- I. Zawadzka, *Rana puszczy. Akcja I*, „Kronika Bocheńska”, 2005, nr 7–8, s. 32–33
- I. Zawadzka, *Sprawiedliwy*, „Kronika Bocheńska”, 2003, nr 5, s. 37–38
- I. Zawadzka, *W 50 rocznicę zagłady getta bocheńskiego*, „Rocznik Bocheński”, T. 1: 1993, s. 185–196
- I. Zawadzka, *Żydowskie Domy Modlitwy w Bochni*, „Rocznik Bocheński”, T. 6: 2008, s. 53–67
- I. Zawadzka, *Żydzi bocheńscy*, Bochnia 1999
- I. Zawadzka, *Żydzi w Bochni* [w:] *Žili medzi nami. Zborník referátov zo seminárov Dni židovskej kultúry v Kežmarku 2002–2003*, Kežmarok 2003, s. 113–118
- T. Zawadzki, *Poszukiwania soli kamiennej w Galicji w latach 1772–1786*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, T. 7: 1978, s. 153–166

- J. Zdrada, *W czasach autonomii galicyjskiej* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk i Z. Ruta, Kraków 1980, s. 279–305
- J. Zdrada, *W czasach autonomii galicyjskiej. Życie gospodarcze. Kopalnia Soli* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk i Z. Ruta, Kraków 1980, s. 291–293
- H. Żaliński, M. Ptak, *Ruchy społeczne i polityczne* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk i Z. Ruta, Kraków 1980, s. 258–272